कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M | १९८५ विषय व्याकरण
नाव. सिध्दान्तरत्नाकर
लेखक/लिपीकार ?
पृष्ठ 51 काळ ? [✓ पूर्ण]/अपूर्ण

M-1985

शेति स्वरितमिति स्वरितः॥ स इति॥ उदात्तादिसंज्ञकोपीत्यर्थः॥ मुखनासिका॥ समाहारद्वंद्वे प्राण्यंगत्वादेक
वद्भावे मुखनासिकं तेन वचनो मुखनासिकवचन इति भ्रमः स्यादत आह॥ मुखसहितेति॥ शाकपार्थिवादित्वान्म
ध्यमपदलोपः॥ उच्यत इति वचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्॥ कर्तृकरणे कृता बहु
लमिति करणात्तृतीयासमास इत्याशयेनाह॥ उच्चार्यमाण इति॥ भाष्ये तु उच्यतेऽनेनेति करणे ल्युटि मुखव
नासिकावचनमस्येति बहुव्रीहिः कृतः॥ पदसंस्कारपक्षे वचनपदं संस्कृत्य पूर्वं तान्वयः कृतः॥ श्लोके सुप
हंतुं संस्कृतं भक्षा इत्यादिवत्॥ वाक्यसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकावचनीकः इति केपरादपः॥ न चैवं बाहुल
कस्यागतिकगतितया मूलकृतस्तत्राश्रयणं तु घेति वाच्यं॥ बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य लघीयस्त्वात्॥ फलि
तार्थपरत्वाभावात्तयोः कृत्वात्॥ तुल्यास्य॥ तुल्यया संमितं तुल्यं॥ नौवयोधर्मेत्यादिना यत्॥ यद्यपि तुल्यशब्दार
वपदार्थो न भासते न यथा सदृशमाचेष्टितं॥ अस्पृष्टत्वारूपं यत्नेनैव वर्णानां नित्यास्य॥ बाहुलकादसुक्षेपणाद्दस्ये
स्मात्करणाणपत्॥ तत्र भवं शरीरावयवाद्यत्॥ तेल्वादिस्थाने॥ यचि भमिति भत्वे यस्येति लोपे हलो यमा
मिति पाक्षिको यलोपः॥ न चायं परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे शंक्यं॥ पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्॥ एतेनायावपते

सि॰र॰
९३

न्यादिनाभावे पतत्तेर्नङः॥ मध्येपलः सपलः अन्नाब्देन गतिसमासः॥ माङ्गिमे पलः सपलो वा सुशुपेति समासः॥ तु
ल्योबास्य सपलो यस्येति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः॥ मध्ये वृत्त्य सपलर्षमाह॥ आस्यंतदेति॥ तुल्यस्थानेति॥ तुल्ये इत्य
च प्रत्येकं तीति लोपो मा भूत्॥ सपलग्रहणं किं॥ वाक्कृष्णात तत्ति॥ इति सावर्ण्ये सति झरो झरीति लोपः स्यात॥ स्यासा
घोषविवारश्वासाद्य सपलप्राप्यात्तत्ते पित क्लिन्द्रेहोषत्तद्वस्थः॥ आभ्यंतरप्रयत्न एव तेन विवक्षित इत्य
कत्वात॥ न च तदितांतोस्य षड्ढोपाद्दानात्स्थानं सपलोभयसाम्यलाभान्न किं तदुपादानेनेति वाच्यं॥ असमतर
मान्यसंज्ञा मा भूदिति किं यदाधुक्ष्टरीत्या तदुपपत्त्यभावात॥ वयं तु विनिगमकाभावादुभयसाम्य एव तत्प्रवृत्तो
सपलग्रहणं चिंत्यमिति ब्रूमः॥ अन्यथात्तस्य पितस्मिन्नुक्ते होघस्य दुर्वी ढ्वाह्हेत्योपात्तसाहित्यविवक्षणं तु एकप
दोपात्तत्वेनास्मन्मते सुनरां तेदिद्विवक्षायावक्तुं पञ्चत्वात॥ पक्ष्यपि न नेति॥ तुल्यशब्देनापि मध्ये लभ्यते॥ संबंधिक
त्वात्तस्य कस्य वर्णस्य किं स्थानमित्याकांक्षायामाह॥ अकुहेति॥ ञमङणनानां नासिका चेति॥ अयं पक्षे नासिव
च नासिकाव्यापारः सहकृत इत्तत्तस्थानं गंभमामितमर्थः॥ न च नासिकास्थानत्वमेव वर्गानुकूलत्वं स्थानं चेति स्थान
दृशम स्तु॥ अनुस्वारेण मा अनुनासिकोपमानुस्वारनासिकाशं नासिके अनुनासिको भवति माइतितैज्जो

एम
९३

पक्षात्तापन्नमाति श्लाघ्याम्यांको स्तु भक्तताचतथानिपातित्वादिति वाच्यं॥ अनुस्वारपरमानो घ नासिकास्थानमुच्य
त इति पाणिनीयशिक्षायांच मामनुत्कत्वात्स मोनुनासिकान् द्वैनादिनोहूस्मवः स्मृता इति वाद्य प्रपलके
रणोपरितनवाद्व॥ यथात्तीयात्तथापि च मा आनुनासिकं तेषामयिको गुणा इति भाष्य उक्तो ककते न चोद्यान्त
तव चक्षुद्रयस्यात्तच्छायामात्रविषयत्वात॥ अन्यथा द्युनः संहतात इत्यस्यापि प्राप्तिशाखो क्तः समानाद्विणाहेतामि
न्याश्रीयमाणोदिकाराद्दीनामनच्कत्वप्रसंगेन वद्वय्या। कुली स्यात॥ तपरत्वाविवक्षापाम्यनतादोषः॥ अत एवा
३उगात्वे वेकेपदेएकीयमतत्वेनोपन्यास्थत॥ कौस्तुभेपि तथैवोक्ते॥ ननु बाधकविरहात्स्थानैक्यकुतोनोगी
क्रियत इति चेन्न॥ तथा सति भमांखेङनोऽऋ इत्वातस्वचाघस्रेः सवर्णसंज्ञानापत्तौ खङ्करो षीत्यादेपुरस्त
वर्णानापत्तेः॥ किंच तदृढ्लित्यादेर्यतकिंचित्स्थानसाम्यपितावतार्पसीकारवत्यापि विसावर्णापत्तोतो ह्वी
तिलकारः परसवर्णः स्यात॥ अपिच भमा परस्परं सावर्ण्यापत्तौ तस्य पसीत्यादौ जाद्यापि स्यादिति॥ पतु
सर्वस्थानसाम्यएव सवर्णसंज्ञा प्रवर्त्तते नमातुस्वस्थाघस्रैः सावर्ण्यशास्त्रितिज्ञापकादिति वाच्यं त्वितन्न॥
वेगाज्जनसावश्यकत्वपाताप्यकल्पागात॥ तस्माद्यजननिरूत्सर्थे मृतरायेवततविस्तारस्तुभाष्यवैष्टि

सि॰ र॰
१४

णवनुसंधेय इति दिक्॥ पतुसनोतेर्डः सन्वद्धेति डित्वाल्लव्यंजनस्य गुणो भविष्यतीति कोक्तं मे मतं तां न र मुपमस्य
तत्र तत अउ इति स्थिते तत्र सम्भावेनाप्यां साकारस्य विधीयमानस्य कारः सानुनासिकस्यादिति कथिद्धी यमामं इष
गां इत्यो इम इति वदुणानां भेरकत्वमुपेत्यो न ह इष्टापरि हस्पतज्ञापकमनुहते॥ तदृष्टां तहाष्टींतिकमो वेषमा
नुपेत्यतीये॥ तथाहि॥ भेरकत्वपक्षेपि तस्य हाहीनामइत्यत्र तत परत्वाभावात्तपरत्वामस्ते स्तत्रेनिरनुनासि
कष्यज्ञेरहृद्याररणात स्याश्वाभाव्यमानत्वोलस्वरणाग्राहकत्वाद्युक्तातत्र निरनुनासिकताद्दष्टींतिवेनुवि
धेयेकारस्य तपरत्वात्तपरकरणेन वर्णाभेदनानुपस्थितो वा तरतम्यादनुनासिक एवेकारो युक्त इति॥ न
च तनोतेर्नकारस्य गुणोद्धृतेत्वपायामकाराणापरत्वेन निरनुनासिकाकारविशिष्टस्येवद्धिसविधानान्नैव
मिति वाच्यं॥ द्विर्वचनेचीतिनिषेधाद्धित्वात्स्वेपररूपाप्रसक्तौ सानुनासिकाकारविशिष्टस्य सेवद्धितन्न भवेदित्युक्त
दोषस्य दुष्परिहरत्वात्॥ किंच्यामेडोद्र स्तत्रावियेवत्सिद्धे डो भस्मपविधानमुक्तार्थेतापकमस्त इत्याशंक्य तथा
सत्यनुनासिक ओकारो गुणास्यादिति हेवस्या तस्याकुर्व्वतेअभेरकत्वपक्षे तु तादृशदोषो दुष्परिहर इति॥ पर
पिअनोतपारपिनव्यंजनेतिप्रसंगइत्युक्तकोस्तामे॥ तथाहि॥ यथासंख्यानेनामपरिभाषापोनुनासिकप

राम
१४

रस्यवर्त्ता विधीत्स्थानमपलाभ्यामांतरतमएवानुनासिकः करोषीत्यादिकं विषपे चरितार्थो यत्तुमुखः कुंडं रथेनेत्या
दौ नप्रवर्त्तत इति हपवारदत्तवेतिष्ठाति ते॥ तथेहापि स्याव धातुकत्तुतिगुणास्तिचिरल्भादपतेनेताओविभ
पुरनैषीहित्यादौ चरितार्थो॥ उमितो॥ ऊमितुमने निजुरभेत्सीमाहिभुन भविष्यंति॥ न चैवं नेता अनैषीत्यादिमा
दावपि च स्थानगुणाराः मातो हिभिएत पलाभावितौ हैवीदिस्याहरप्रमाणानां तयेविरहेगुणाहस्क्षीनस्यातामि
ति वाच्यं॥ सघस्पहः स्मरयेद् इति कमरथः किबेनप्रमाणात आंतर्यस्याविवस्योपासात्तापनेत॥ नवैवंमपिद्द
हिताईशिनेत्यत्र कघ्नतालव्यपाविवतयोच्छ्वहकारशकारयोस्तादृशावेवाहेतौ स्यातामिति वाच्यं॥ माद्ये
लाविति सूत्रस्य प्रमाण्यानावसरे उभ्रमाणाभावेहि हतताया सिद्धांतयिष्यमाणत्वान्नचैव विरूहतकर
णास्याशक्तिभप्पाओविहतपोनविसादिशिष्टानुरोधात्त्वतांनेतस्मादावपिगुणाप्रवृत्तिस्यादित्वतवित्तततर
सत्कतवेलक्षणपत्त्वादिति वाच्यं॥ तथाप्रसतिविधेर्निर्विषयतापत्तेः॥ आस्तंधपस्परव्यंजनेषु नगुणा
यप्रहत्तिरेवाचिता॥ तथाचनिर्दिष्टाः स्थानिवाति स्थविधायतेः सत्रमस्यारणाचरपतिवहतिष्ठाप्यतास्या
दित्यग्रहस्लोकस्य॥ ऊओरि गारनातर्या निर्दिशाद्यनिराकृते॥ व्यंजनभाष्य एवेचआकारस्थितनि

सि॰र॰ रानुक्ताः॥ तस्माद्विभक्त्यर्थयोगकरणान्वयार्थमिति॥ तदप्यसत्॥ आलंबध्यस्यणाम भाष्ये निराकृतत्वेपि व्यंजन
१५ निराकरणास्य तु मशक्यत्वात्॥ नचो नादिष्टान्तत्विवृत्ति संभवः॥ दृष्टान्ते निर्दिष्टेच्छानिकत्वेनालोंत्यस्यानुप
स्थित्यानत्यन्मवेन निर्वाहेपि हाशेतिवच्छनितरतमरूपेनाबाधितालोंत्यपति भाष्यमापराव्यंजनेघति
प्रसंगस्य दुर्वारत्वात्॥ अतएवांतरतमेच्छान्निनीतिष्टानिनियमप्रपक्षवादिनादुरुपधापागोह इमत्रउप
धाग्रहणानकर्तव्यमित्युक्ते आदेशनियमवादिनात्वाप्यवश्यंकुर्तव्यमितिसापेणाक्तिपते भास्त एवेति
भाष्ये एक संगच्छते॥ केपरश्चोपधाग्रहणाभावेप्य लोरलोंत्यस्येत्यनेनगोह इति षष्ठ्यंते लुप्तसंहिप
ते इति भावरक्तित भाष्यं व्याख्येत॥ निरवकाशत्वाद्धि निर्दिष्टेच्छानिकस्कोपणावीत्यारावतः अतमपरि
भाषायाः सावकाशत्वात्॥ नचैवं नेतेसाराचाकारेरपि प्रसंगः॥ अलोंत्यस्येत्यनेनांगस्येति षष्ठ्या मंते
लुप्तसंहितायामंत्यालक्षणेनेतापमाने आदेशेंांतरतमानेंतरतमप्रसक्तावनंतरतमनिवृत्तेकृतमापष्ठ्या
न्तग्रहणांगीकारेबाधकाभावात्॥ विषयभेदेन पष्ठ्याद्बाधकस्यवक्तुमशक्यत्वात्॥ अतएव इदमेवानिषेधेणा
धितेधितुमित्येवमपार्थमुदाहृतं॥ शङ्करसंभवेप्यकारप्राप्नेर्दुर्वारत्वात्॥ अनेकविधांतरसंभवएवस्था १५

नतआंतर्यस्यबलीयस्त्वात्॥ अतएवचेतेसादौ प्रमाणात आंतर्यपरिकारेण॥ नचैवमपिचेतेत्यादौस्थानत आ
तर्यमादाय वृत्तिताधर्त्वात्॥ अतएवउदुग्रहोरधितेमाधैतत्यवृत्तिर्नसंभवतिचतुर्मुखेइत्यादावतुनास्तिक
घरसवर्णोपि रिवतिवाच्यं॥ यत्तुकिंचित्स्थानतआंतर्येविवृत्तितंउतयावत्स्थानतः॥ नाघः॥ उभितापत्न्यापावकः
मार्ष्टीत्यादावतिप्रसंगस्यतदवस्थत्वात्॥ नांत्यः॥ चेतास्तौतेसादावव्याप्तेः॥ नचयत्रकिंचित्स्थानतआंत
र्यविवक्षायामपिप्रयत्नतोप्यांतर्यंविवक्षितंतद्वयेननेनसंभवतीयतोनातिप्रसंगइतिवाच्यं॥ इहितारेधि
तेत्यत्रस्थवतीत्यादि॥ अचनास्पृष्टाविवृतिस्पृष्टमस्याख्यानपरभाष्यरीत्यानातिप्रसंगइतिवाच्यम्॥ नेतानापक
इत्यादावीकारादीनांविवृतत्वेसंगस्यतदवस्थत्वात्॥ विवृतस्थानस्याप्राणाचेतिप्रयत्नस्यतत्तत्स्थानस्यचतु
ल्यत्वेनारत्तोउवारत्वादिति॥ नचनास्पृष्टाविवृतिपत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यरीत्यानातिप्रसंगइतिवाच्यम्॥ नेतानाय
कइत्यादावीकारादीनांविवृततरत्वेनविवृततरेकारैकोविवृततमत्वात्प्रयत्नतेनेनस्थानापत्तेर्नाव्याप्तेः॥ नच
भावधातुकादेरितारीनानिर्विषयतापत्तेरुणोवाहिवृतमात्रवृत्तमामानादायमवच्चगुणावृद्धिप्रवृत्तिप्रसं
इतिवाच्यम्॥ इहितेतादावतिव्याप्तेरसंभवात्॥ नचजेयः करणमितिनिर्देशादिकारादिप्रयुज्यतेइति:

युवचेतिवाच्यं॥गुणवृद्धिविधौ प्रयत्नत्तान्नविवक्षितमितिमत्किलप्यथैतापकलस्यव ऋ शाकल्येनविनिगमनाविरहा
त॥अतः प्रयत्नऌतवेलभ्रत्येपिगुणादेरवश्यामीकार्यवादुंभिनेमात्रेगुणाप्रवृत्तिर्दुर्वारा॥किंचपिरेगुणोलोम
परि॥प्रयत्नकारस्येवस्मात्॥निरवकाशत्वस्यभवतेपितुल्यत्वात्॥तदादीनामकारवत्॥अपिचासत्तामपिइवर्णपरिभा
षापामनांतर्यादेवरकारात्मत्र्युतरकारएवपर्यवस्यतीतिभिदर्णरिरिस्तस्यनिर्द्धिधकल्पनाभाष्यकारीमाभवदीया
वमुधैवापाद्येत॥पत्त्रतंव्यानिवातीस्यादित्रपिन॥विर्देशमात्रितमसत्राश्नरप्रमाण्यानेतिप्रसंगापत्तेः॥त्वारिम
इमादिनिर्देशमात्रित्यस्यपरात्वीमादिलात्रमविप्रत्याख्यातुंशक्यत्वात्॥शाप्यतिवचिनोतीत्यादिनिर्देशेनआमामहा
नांदीर्घःसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यादीनांवैपर्थ्यापाताच्चेत्याक्षेपोनावन॥तस्माच्चंजननिहत्सर्वमपीहर्षपग्यो
गकरणमितिसिद्धं॥वस्तुतस्तद्विवेनेमुद्दोशात्तरस्यनेनखन्धातोमुरुअलचोप्तस्यमोतयोश्चाडित्वेगुणेवमि
तिरूपंअत्रसंडित्वंतेप्याप्नतिननिम्नत्रीप्योडितइत्यत्रननोतेर्ग्रहणांचल्लिंगनस्यंजनस्यगुणोभवतीत्यत्रार्थे
अप्रधानस्यद्भप्रसोरितिरित्येवतनोतेर्ग्रहणंकृपांन॥नकारस्यगुणोनाकारे॥त्रपाणामकारागापरहूपा
तरितिरूपसिद्धेरितिपरत्निरोतरामेवग्रहणोमितिसंक्षेपः॥अचश्च॥ननुह्रस्वादिविधावचइस्पप्सिद्धे

नोदिवउधुप्यामित्यादिनसिद्धेरतआह॥ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैरीति॥उकालोज्झितिसूत्रादनुवृत्तानोऽह्रस्वादिशब्दनामा
हस्माख्यायानाग्रहणोपइतिभावः॥पदाअतिसप्यनुवर्त्यह्रस्वादिशब्देयंत्राचिधानंतत्रैवमुपतिष्ठतइतिव्याख्ये
यं॥रहाप्रिसंभवतिसामानाधिकरण्यापरत्तिमात्मेनह्रस्वोनपुंसकइत्यत्रास्तंतस्यप्रातिपदिकस्येत्यादिरर्थः॥तेनमु
वाकुब्राह्मणकुलमित्यत्रनातिप्रसंगः॥सामानाधिकरण्याभावेत्वीदीर्घःइत्यत्रशमादीनामचइतिवैयधिकरण्येनैवान्व
याजणाकुलमित्यत्रनातिप्रसंगः॥एमाम्नपः॥आद्यतोप्रथिता॥आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीट्॥ह्रस्वपतिः॥अ
न्तिहीतिवृकू॥पुरस्तादपवादन्यायेनहलोनेयोगलक्षणायवादः॥प्रत्ययःपश्चाच्चेत्यनेनतुपरत्वाद्बाध्यते॥तेनवार
हगापाह्वकब्रीहिशाल्योर्ढगितिस्मारमः परएवभवति॥नवात्वस्मात्समलंसामगः॥ब्रह्मेहमःइमादोप्रत्यपत्वस्यापिश्र
मूवरवाधितत्वेनतस्यपुरुषकार्यस्यनिर्वाधत्वादितिवाच्यं॥एवमपिच्चरेइत्यादिलेनाद्यवपवत्वापत्तेः॥आद्यन्तःप्र
थोरीमत्त्रोदाहृतपाठोहलवारितिप्राप्तास्वरस्यनोडःधातोरितिप्रतिषेधायत्नेश्चेतिभावः॥तमेवपरिभाषा
मंतावेतिपञ्चदश॥ष्ठितमावरो॥आद्यपस्यामितिमायेत्याससहोपमासः॥अमिरेवः॥अंत्यादेवःपरोमितस्मा
दितिवद्गतःप्रायोमतेमुंचतीत्यादिनसिद्धेरतआह॥निर्धारणइति॥जातोवेरमेकस्यचनमित्यादिः॥अ

८

गामिनि ॥ तस्येवोत्तावयव इति ॥ एतच्च पूर्वयोगात्समासनिर्दिष्टत्वेप्येकदेशस्येव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादेत ग्रहणानुवृत्त्यालभ्य
मिति भावः ॥ वनानि पशोत्सिंचुंस्तकस्य झलचेरिति नुम् ॥ नचाभक्त एवास्तु अंगसंज्ञाभावान्नानीमादौ दोर्नातलक्ष
णादीर्घस्यैवं प्रसंगेत्त्वेति त्यासुलभत्वादतो दीर्घोपजीव्यस्य भवामीत्यादौ महत्तिवदितिवाच्यं ॥ अभ्रंलिह इत्यत्र वहा
भ्रेलिह इति खशि अरुर्द्विषेलिमुम्प्राप्तः तल्लाभोनुस्वारस्य मनापत्तेः ॥ अतएवादिग्रहणानुवृत्तेरेव किं न स्यादिति सा
शंकापरास्ता ॥ किंच ॥ परादित्वेचप्रणिवारीती स्यादीदीर्घो न स्यात् ॥ यत्तु वारिणो इत्यादौ दीर्घः नीर्दुतगुणः सा
दित्वाकरेमिहितं ॥ तन्न ॥ एचोल्वगुणोस्यानुमप्रवेशेविप्रतिषेधेनेत्तिपरमपि गुणं बाधित्वानुमित्कृते सकृद्गतिन्या
येनतरस्य प्रवृत्तेसुवचत्वात् ॥ अकृतेव्यूहाः परिभाषया नुमोनिवृत्तिप्रसंगाच्च ॥ अमस्थाराग्रातेपवोतत्वेपिगुणो
दुर्वारः सत्यपिनुमिनिषेधेप्रहणेन प्राप्यत्वात्सतेः इत्युक्तीत्यत्रैकपरिभाषोपस्थितेः केरप्यनुक्तत्वादुक्तरीत्या
तदुपस्थितिव्यतिरेकेण निर्वोढुंशक्यत्वाच्चेति ॥ स्थानेयोगत्वस्यमत्सपरत्वस्यचापवादोयं ॥ तेन हणा
दीत्यत्रामादयः परः श्नम्सिद्धोभवति ॥ बाध्यसामान्यचिंतायाम्प्रमाणात् ॥ अन्यथा श्नमोमित्वसत्वेपप्राप
तेः ॥ नचश्नवणार्थत्वं शंक्यं ॥ तथासति श्नमः परस्मनकारस्यविरहेराम्नोत्रलोपः स्यादिति सत्वेपप्राप्तेः ॥ त एम
१२

णाह इग्नूइत्यादिलिंगाच्चेति ॥ ननु परं ग्रहणं किमर्थमंमादिति पंचमीनिर्देशेन तदर्थलाभात् ॥ तस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेरि
ति चेन्न ॥ तथासति मथ्नासिकुंडानीमादौ सकारेकारयोरपि निवृत्तिप्रसंगात् ॥ उत्तरस्येत्युक्ते मादयेः परस्य स्थानि
त्वलाभात् तस्मात्स्थानित्वेवारणाय परग्रहणमावश्यकमिति दिक् ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ सा इति गा ॥ स्थाने
नयोगो यस्याः सास्थानेयोगा निपातनादेत्वं ॥ पत्रसंबंधविशेषो न निर्दिष्टः तत्र स्थानरूप संबंध एव षष्ठ्या
र्थो बोध्य इत्यर्थः ॥ तेनास्तेर्भूरित्यादावस्तेः समीपेनंतरे वेत्याद्यनेकसंबंधसंभावनायां तत्स्थाने भूशब्द उच्चार
णीय इत्यर्थो लभ्यते नास्तीत्यर्थः ॥ अनिर्धारितेति विं ॥ उदुपधापागोह इत्यत्र गोहे हरूपधामात्रस्य स्थाने उत्वमाभूद
त् ॥ प्रसंग इति ॥ केचित्तु तिष्ठंत्यस्मिन्नित्याद्या इति व्युत्पत्त्या स्थानमर्थस्तथापि चारर्थैर्भः प्रयोक्तव्य इति वाक्यार्थ इत्या
हुस्तन्न ॥ सुध्युपास्य इत्यादावव्याप्तेः ॥ इकोयणां स्थाने सत्यर्थे तथापि चास्तरर्थेभः प्रयोक्तव्य इति वाक्यार्थ इत्या
हुरेः प्रसक्तिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसंगशब्दस्यैव निरूढत्वाच्च ॥ तस्मादुक्तव्युत्पत्त्यैवायं स्थानशब्दः प्रसंगवच
न इति भावः ॥ स्थानेंतरतमः ॥ स्थानशब्दार्थमाह ॥ प्रसंग इति ॥ सदृशेति ॥ सादृश्यं चतुर्धा स्थानार्थगुण
प्रमाणाकृतभेदात् ॥ तत्र स्थानतो यथा ॥ सुध्युपास्य इत्यादि ॥ अर्थतो यथा ॥ तत्वत् क्रोष्टुः ॥ क्रोष्टा ॥ इह

सि॰र॰
१८

क्ष शब्द आदेशो न॥ वातंड्ययुवतिः॥ वतंडशब्दाद्वतंडाच्चेति यञि लुक् स्त्रियामिति तस्य लुकि शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनि
वतंडी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासे पुंवत्कर्मधारयजातीयेति पुंवद्भावेन वतंडीशब्दस्य स्था
ने वतंडापत्यवाचिवातंड्यशब्द एव भवति॥ न तु घटादिशब्दः॥ गुणानो यथा पाकः सागः चूतोः कुपिरापतोनीति
कुलेनाल्पप्राणस्याघोषस्य चकारस्य तादृश एव कः॥ अल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव गः॥ कर्णात्तहमनु
ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः हात्तस्य ॰कारस्य स्थानेऽनुदात्त एवाकारः प्रमाणतो यथा॥ अमु अम अम नदसोऽसेर्दादु
दो म इत्यत्र नेह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः॥ ननु षष्ठी स्थानेति सूत्रात् स्थाने इत्यनुवर्तते किं पुनः स्थाने ग्रह
णे किमर्थमित्याशंकाह॥ यत्रेति॥ तथा चायमर्थः स्थाने ग्रहणेनैव ज्ञाप्यत इति भावः॥ तथा हि॥ स्थानेन्तर
तम इत्यत्र द्वितीयस्थाने ग्रहणमनुवर्त्यैवाकांभेदेन व्याख्यायते प्रसंगे तरतमो भवति॥ यत्रानेकमांतर्यम
स्ति तत्र स्थानकृतमांतर्यमेवाश्रीयत इति॥ द्वितीयस्थानशब्दस्य सामर्थ्यात्ताल्वादिस्थानेवचनत्वात॥ वाव
मेदेवमग्रहणमेव लिंगमन्यथा स्थानकृत एव हि सादृश्ये गुणप्रमाणतो सादृश्यांतरस्यागतिकं तेन॥ अनेकेति॥
उक्तविधवस्तुद्वयमित्यर्थः॥ तेन चेतःस्थानेत्सादृश्ये प्रमाणकृते गुणप्रमाणतो सादृश्यांतरस्यागती तजांतर्यं दकारे

राम
१८

गुणेन स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यंतच्छेदपक्षे पयपिनेतानामक इत्यत्र द्विमात्रे स्थानिनि गुणवृद्धी चरितार्थे चेत्ताया
यकः स्तोतीत्यादिवकरस्य हावकमात्रेन न सानुतस्तथापि गोरध्यपंने वृत्तमध्यपमायोषावेत्यादिलिंगादिदुतोरपि ते
नुमीयेत इति ध्येयं॥ तस्मिन्निति॥ सप्तम्यंतानुकरणं॥ तस्मिन्निति॥ तेन रक्षोणगादि सत्रतेनेतिवत॥ नैवं विभक्त्यतम
ति प्रसंगः॥ प्रकृतिवदनुकरणमिति॥ अतिदेशात्सप्तम्यंतत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाविरहात॥ ङिः शब्दो नैरंतर्यपरः॥ दृशि र
चारणार्थिः॥ नियमस्यापर्थं चेदं॥ तेनाविपातितस्फक्ते व्यवधये हते अव्यवहिते वसति भोति व्यवहित एवेमा योनियमः॥ अ
व्यवहितेपि पूर्वस्य परस्य च प्राप्ते पूर्वस्यैवेद्धिति पत्त्यायावफलितार्थमाह॥ पर्यांतरेतत्यादि॥ एवमुत्तरसूत्रेपि
नियमद्वयमनुसंधेयं॥ अलोंत्यस्य॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्तस्यालिंगं तेनल्लइहनामः पद्धि मध्यमुख्यामादिसा दाव
न यांत्यस्यादेशो भवतीत्यलोंत्यस्य नाम स्थाने इत्यत्र तुनेतिबोध्यं॥ तत्राव यवावयवि संबंधस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात॥ अ
ल इति किं॥ परस्येत्यधिकृत्य विहितं वसुवस्विति द्वलपरमातुउस्यामित्यादावंतस्य मा भूत॥ त्यदत्व इति ष
ष्ठ्यंतमत्यस्य विशेषणमिति न दोष इति भावः॥ अनेकाल॥ अलो भेः॥ भविता अतो भिस ऐस् रामैर नेकाल्त्वा
त्सर्वादेशः॥ न चात्र आदेः परस्य सनेनादेरेवायं स्यादिति वाच्यं॥ यत्कोर न्नेनबाध्यत इति मलेव वस्य माण

त्वात्॥ शितः इदम इश्॥ इह पुष्यदस्य झाउ·सोश्॥ तव॥ मम॥ नन्वनेकाल्ग्रहणं व्यर्थं शिद्ग्रहणं चेत्तस्य नियमार्थत्वादिति चेदुच्यते॥ अ
सतितस्मिन्नलो ऽन्त्यस्येति स्यादिषु पंचमी निर्देशेष्वादेः परस्यादेः स्यादिति॥ अनेकाल्ग्रहणेन हि सति परत्वात्तेनादेशः॥
अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितमनेकाल्त्विते तदपेक्षया पितस्य परत्वेन सर्वादेशतापा बाधप्रसंगादिति त्वि
व्यादयः॥ वस्तुतस्तु तातङ· स्थानेऽनेकाल्ग्रहणसामर्थ्यादेशादिषु सर्वादेशता सिद्धिरिति न कश्चिद्दोष इत्यवधे
य॥ नन्वेवं शिद्ग्रहणं व्यर्थं इशादिषु शकारेण सहितस्यानेकाल्त्वादेव सर्वादेशता सिद्धिरिति चेद्वर्द्धिश्विहस्व॥ नाठ
बंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनार्थं तदेवश्यंकलेयं॥ अन्यथा हि उरुवराणस्त इस्मादेः सर्वादेशता माडुवीत्वात्॥
न चैवं जशसोः शिर्जसः शी स्यादेः सर्वादेशतापत्तिः॥ शकारोच्चारणसामर्थ्यात् शि सर्वनामस्थानमितिह नु भूयार्थ
मणं शो ओ उः श्यप्रतिषेधं इत्यादौ कृतार्थत्वादिति वाच्यं॥ आदेशकाले तस्यानुबंधत्वविरहात्॥ आदेशोत्तरं हि
शस्य प्रसपत्वादित्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिः॥ अत एव हनिकृतीज भ्रशासोः शितउ द्वाहि प्रमाणं कोस्तकं भेदूषितं॥ अतो
डाराला दिष्वपि न दोषः॥ आनुपूर्व्यादिवत्सिद्धमित्याकरे स्थितत्वात्॥ एतच्च ज्ञापकमनुबंधानामनेकांतत्वे राम
पसेदृश्यं॥ अनेकांतत्वे ज्ञापकत्वासंभवात्॥ तस्मादुक्तरीत्या पक्षद्वयेपि शिद्ग्रहणमावश्यकमिति निष्टितं॥ १९

॥ न आस्त परेदेशावस्थायामेवांतरंगत्वादित्युक्तं॥ अत एवोच्चरितप्रध्वंसिपमाणाः संत एव कार्यं निर्वाहयंतीति
सिद्धांतः॥ इदं चोत्तरसूत्र एव वक्ष्यते स्फुटं॥ तथा च दिव औत् इत्यत्र औदेवेणास्तु इत्यादेरेकाल्त्वादेकांतपक्षेपि न सर्वादेश
तापत्स्यते॥ एवं चानानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनं व्यर्थं शिद्ग्रहणं च सुतरां॥ इदम इश्॥ इदं किमोरी
श् की दृती शीश्रीस्त शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशतामाः माऽस्तु लोपः॥ पनु कृतेपि सर्वादेशप्रयोजनमाभावा
त्॥ कारस्येत्संज्ञा न स्यादिति हलंत्येनोक्तं॥ लोपस्येव प्रयोजनत्वात्॥ न चैवमुच्चारणं व्यर्थं॥ सर्वादेशसंपाद
नेन कृतार्थत्वात्॥ तस्मादिह सूत्रे भाष्यकृतोरभिप्रायश्चिंत्य इत्याहुः॥ अत्रेदं वक्तव्यं॥ उच्चरितप्रध्वंसिनोनुबंधा इ
ति तकारो शीतिस्त्येवमादिषु भ्रमिवरित॥ तत्रादेशात्प्रागित्संज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरित्कृतत्वात्॥ किंचैकांतपक्षेपी
स्याद्वि व्याहतं॥ परिन सर्वादेश ध्रेकांतपक्षः॥ परि च सः सर्वादेशप्रसंगः स्यादिति॥ अपि चैकांतपक्षः संमतो न
वा॥ नाद्यः॥ अतएव गत्यानकाल्त्वोगीकारेनानुबंधेतिज्ञापनोपशिद्ग्रहणस्यापेपत्यात्॥ न द्वितीयः॥ नानुबंध
त्वादिषु परिभाषात्र पर्ज्ञापरत्नस्य लोपः सूत्रस्थभाष्यविरोधात्॥ शितरीति किं रित्यादावनन्तर्यं भाष्याद्यंगीकृत
वत्कृश्रीस्तनुपपत्तेः॥ भवन्मते सामीप्यादेः षष्ठ्यर्थत्वाभावात्॥ अनंतरादिषिस्मादिहलस्य स्वस्य सिनो॥ मामिद्धान

भ्याप्रसङ्गाच्च ॥ उतसंबंधातिरिक्तसंबंधसामान्यमुपगमेति प्रसंगाच्चेति ॥ पत्तर्कौ शिड्ग्रहणाच्चेत्पारि । नन्त्र ॥ अर्थवत्त्वाद्
त्यादौ प्रयोजनाभावस्त्वेन तत्र पूर्वमित्संज्ञाप्रवृत्तावपि दिव उद्रच्च घोर्दिव उत्स्याथिमप्यनुस्सामाहिरात्तद्स्यादि
शकारवत्तकारस्य प्रयोजनाभावविरहात्सवर्णदीर्घशत्वापत्तेश्च ॥ न च सवर्णार्थत्वेशंकां ॥ तितिप्रसपग्रहणं कर्त्तव्य
मिति भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तत्वात् ॥ प्रत्याप्याम त्यपक्षोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा प्रयाणाच्च ॥ नहि मुख्यम
ते शकारस्य सवर्णदीर्घशोनंतरइत्संज्ञालोपोस्तत्कारस्यत्वादेशात्सर्वमेवतोविस्पत्र किंचिद्विनिगमकमस्ति ॥ ए
तेन दिव औदित्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु तत्कालावधारणार्थं ॥ भाष्यमते तपात्सर्वर्णग्रहणप्रसक्ते
स्तथा च स्वरितः प्रयुज्यते घोऽप्यतः पृथिवीस्यादित परस्त्रैकोस्तोक्तमपास्तं ॥ ओदृद्योनद्स्यादिव
पिविधेयस्य तपरत्वाभावो व्याख्यातास्तित्वे दूरापास्तमित्स ओङ् सत्त्रस्पत्व ग्रंथेन सह विरुद्धत्वाच्च ॥ न चैवं घोषि
तरित्यादिषवेहिकेः पवमानः स्वरितो न तिष्ठेदिति वाच्यं ॥ हल्लुः स्तंभग्रंथेन सह विरुद्धत्वाच्च ॥ संप्रत्नपर्मत्ना
दृकारस्थानेनुदात्ते ओकारे कृते दिओ इति स्थिते पणिमत्स्यनुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यनेन
स्वरितत्वसिद्धेः ॥ पृथिवी उत पौरि सत्त्वौदात्तस्वरस्त्वघोशवस्यवोध्यः ॥ किं वाघ्यां ओशिल्पत्रोदेशस्पीका

रहृपत्वमेव नस्तोकारे रूपत्वमिति संदेहाभावस्तत्र परत्वेन सप्रयोजनत्वात्सवर्णदेशानापत्तिः ॥ न चैवं दिव औदिति
वदेशोश्रितकारमेयोच्चारयेदितिवाच्यं ॥ शिंशपायोघमापप्रसंगात ॥ अस्मन्मते शिदेव सवर्णदेशो नाम इति निय
माश्रयणादनुबंधांतरमप्रयुक्तसवर्णदेशाप्रावर्त्तनार्थं द्वव ओदित्यादौ न किंचिद्बाधकं ॥ अत एव वाङ्. ह्वेत्यस्यन
वैयर्थ्यं ॥ अनुबंधमात्रमप्रयुक्तसवर्णदेशापक्षपानियमस्योक्तत्वात् ॥ परि तु प्रयोजनांतराभावसहकृतात्
बंधमप्रयुक्तादेशे सवर्णदेशाच्छ्रिदेव सवर्णदेश इत्येव नियमशरीरं न तु मात्रपरं तत्र निवेश्यत इति वक्ष्यतेव
त हाङ्चेति सूत्रं परं तु त्यजं ॥ न च त्रसं शिड्ग्रहणमिति ॥ प्रयोजनांतराभावेति विवक्षणाज्जातङ. एव्याभादे
शादेनातिप्रसंगः ॥ गुणावृद्धिमतिषेधार्थतयाङ. कारस्यात्मनेपदार्थतयानकारस्य चोपादाने न तयोः प्रयो
जनांतरसत्वात् ॥ किं च शिड्ग्रहणाप्रपर्षशित्वसामर्थ्यादेव सवर्णदेशो भविष्यतीत्याशंका भाष्यकैयटाकूते वन
नु तत्रभवतो नवीनं किं विरतेति ॥ हरदत्तग्रंथदूषणमपि सवर्णदेशसंपादने न चरितार्थः शकार इत्संतव
तालुच्यत एवेति ब्रुवन्कैयट एवादिध्वनत ॥ तत्र भाष्यकृतोरभिप्राय प्रश्लिस्य इति तु भवदीय ॥ तत्त्वाभिप्रा
योगठाभिसंध्योस्तयोरिह स्फुटीकृतः ॥ ननु भवदीयमभिप्रायवर्णनमप्युक्तं ॥ तथाहि ॥ दिव औदित्या

सि॰ १॰ ऐत्परकरणं तपरसूत्रेणातत्कालानां सवर्णानां ग्रहणार्थं ॥ न चैतस्य नियमार्थत्वपक्षे पूर्वेणासवर्णाग्रहणा
२१ यऽत्र प्राप्तं तत्रैव तपरसूत्रं नियमार्थं तथा च दीर्घयोर्नादिचओरित्येवमादीनां ग्रहणं कथाभ्याविषय एव तथा
तपरसूत्रस्याप्यविषयत्वेन तत्र तत्कालनियमार्थत्वं तकारस्य कथमिति वाच्यं ॥ तथाप्यनणि विध्यर्थत्व
पक्षे तत्रापि प्रवृत्ते दुर्वारत्वात् ॥ भाष्ये पक्षद्वयस्याप्युदाहृतत्वात् ॥ तत्र हि तपरसूत्रे यदणीति वर्त्तनेन
दा नियमार्थत्वं प्रदर्श्य तेनानुवर्त्तने तेनेदानीमनणि विध्यर्थत्वमित्युक्तम् ॥ न चैवं विध्यर्थत्वेऽनोभिसूत्रे
त्सित्यादौ तपरकरणं प्रत्तकोर माभित्तित्यादावतिप्रसंग इति वाच्यं ॥ तत्रापि तपरत्वाज्जपरसूत्रप्रवृत्तेरिष्टसि
द्धेः ॥ तस्माद्द्व्यर्थत्वेन तकारस्य कृतार्थत्वात् ॥ एवमेवेत्संज्ञालोपयोरादेशस्यानेकालत्वाभावात्सर्वादे
शतानापत्तेः शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न ॥ नियमार्थत्वपक्षे तकारस्य प्रयोजनान्तराभावात्सर्वादेशतापा
दुर्वारतया शिद्ग्रहणावश्यकत्वाभावेन तत्र तपरत्वस्यावश्यकत्वात् ॥ द्वितीयेपि रिचओस्तत्त्वमप्यमुष्मादित्यादौ
सानुनासिकादेशानिष्टत्तिरतिपयिमथीमत्रत्वस्य मार्गाबाद्यत्वाभावेन तत्र तपरसूत्राप्रवृत्तेः सर्वादेशतापादु राम
र्वारत्वाच्च ॥ गुणानामभेदकत्वपक्षे वृद्धिरादैजित्यत्राकारस्य पाठग्राहकत्वादाकाराकाराणां वृद्धिसंज्ञासि २१

द्धा भवति ॥ वृद्धिरित्यत्र तपरकरणस्याभेदकत्वपक्षे उभयार्थत्वात् । अभेदकत्वपक्षे तपरकरणस्य केवलमैजर्थत्व
मेवेति सिद्धान्तः ॥ स्यादेतत् ॥ न परस्तत्कालस्येत्यत्र तकारान्तेयं संज्ञा न वर्णमात्रं तथा च अत् अय् अकारस्य आ
त् अय् आकारस्य संज्ञे स्यातामित्यादिक्रमेणाज्ञेय ॥ तत्कालस्येत्यत्र सप्तषष्ठ्यन्तविशेष्यमेव परामृशति न तु विशि
ष्टं सूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥ तेनातोभिस ऐस इत्यस्य भवद्भिरित्यादौ नातिप्रसंगः ॥ नापि रामैरित्यादावप्रसंगः ॥
अत एव अतो भिस अतो दीर्घः संयोगादेरात इत्यादौ विभक्त्युत्पत्तिरपि संगच्छते ॥ अत एवेह तकारप्रश्लेषो
पि नादर्त्तव्यः ॥ दिव उदित्यत्रोच्चरितोकारस्यैव विधेयतया तस्यानेकालाभावाद्युभिरकुभिरित्यत्रस्वरितापत्तेः
॥ तस्मात्संज्ञास्त्विति नेमत्वाप्यनिवर्त्तते इति न्यायेन ओकारस्य विधेयत्वात् तस्य चानेकालत्वाभावात्सर्वादे
शाप्रसंगो न पुनरपि शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न ॥ वृद्धिरादैजदेङ्गुण इत्यत्र तकारस्योभयार्थत्वानुपप
त्तेः ॥ यत्तु अणुदित्सूत्रे अशा वृद्धिसंज्ञेत्यनुवर्त्तते शा वृद्धिसंज्ञायां विधेयायामशामवेशान्नगच्छतीत्यत्र कालोति
तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ अतो गुणवृद्धिसंज्ञयोरपि सवर्णग्रहणात् तपरकरणं तु स्पष्टार्थमिति हरदत्तविवरणे
ओङ्सूत्रे कौस्तुभे तूक्तं तु ॥ तन्न ॥ अनुनासिकभेदभिन्नानां गुणवृद्धिसंज्ञाभावप्रसंगात् ॥ न च गुणा

सि.१. नामभेदकत्वेनायं दोषः॥ भेदकत्वपक्षे तद्दोषतादवस्थ्यात्॥ तस्माद्यत्र तपरकरणं नास्ति दुकालो जित्साद्दौ तद्भिप्रा
२२ येणैव तद्भाष्यं नेयः॥ गुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरसूत्रमदेङ् निरस्तमेव॥ किंच॥ किमोत्॥ इत्यत्र विधेयभूतस्याकार
स्यौक्तिविधयाति लविरहा त्वरितेतिनिस्पात॥ न च तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात्तपरसूत्रं न प्रवर्त्तत इति वाच्यं॥
दिव औदित्यादावपि तुल्यत्वात॥ अनुनासिको नेष्यते इत्यस्य सत्वात॥ नि च तत परसूत्रे॥ प्रत्ययपरस्यानुवर्त्तनान्नेष
दोष इति वाच्यं॥ तथा सति दिव औदित्यादौ सुतरां सर्वादेशापत्तेः॥ दिव उदित्यत्र विधेयत्वेपि तपरसूत्रेणैव
नेमतां भाष्यकृता सह विरोधप्रसंगाच्च॥ तस्माद्विशिष्टसंज्ञापक्षस्तावदशुद्धः॥ निर्वचकेवलसुप्साणः संज्ञात्वे
तो भिस ऐसित्यादौ विभक्त्यनुत्पत्तिप्रसंगोऽनर्थकत्वादिति वाच्यं॥ उपकारतामात्रेणार्थवत्त्वात्सुबुत्पत्तिरु
पपन्नेति वृद्धिसूत्रशेषे वैकपदे नैवोक्तत्वात॥ अपि चाविशिष्टसंज्ञापक्षे ऽणित्यनुक्ते तेउतन॥ नाद्यः॥ प
प्याघाकारे दोषतादवस्थ्यात॥ नान्त्यः॥ तवर्णास्येत्यनुवर्त्तनात्तपरस्तत्कालस्य सवर्णसंज्ञास्यादित्यर्थला
भात्तस्मुदायस्य तुल्यास्यप्रयत्नरूपसवर्णातेभवेन सामर्थ्याद्दीर्घयोरेव संज्ञासत्तित्वावगमात॥ अप्र
थानर्णास्तमुदाये पायद्दादौ तकारस्याश्रवणप्रसंगः॥ तच्छब्दविशिष्टपरामर्शकत्वप्रसंगात॥ न च तितस्त्वा राम
२२

तमिति लिंगान्न तत्राप्तिप्रसंग इति वाच्यं॥ इत्संज्ञोपजीवकलोपमात्रबाधेन तदुपपत्तेः॥ ज्ञापकानुसरणस्य क्लिष्ट
त्वाद्गौरवाच्च॥ दिव उदित्यादौ विशिष्टोपस्थापकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च॥ न चैवं तपरसूत्रे वैयर्थ्यं स्वरूपमित्येव सि
द्धेरिति कौस्तुभोक्तं पुक्तं॥ इत्संज्ञालोपयोर्लोपमात्रबाधेनमापत्स्यात॥ दिव उदितादीनां सर्वादेशत्वसंपा
दकत्वेन भवन्मते वैयर्थ्यविरहात॥ तस्मादाकरविरुद्धत्वान्निर्मूलत्वादतिप्रसंगान्भाष्यविरुद्धत्वाच्च॥ विशि
ष्टसंज्ञापक्षो न रमणीय इति सुहृद्भिरालोचनीयमिति॥ तस्माद्विधेये दिव औदित्येवमादौ तकारस्य स
त्वात्सर्वादेशता दुर्वारेत्यतो ऽस्मत्कर्तृकभाष्याभिप्रायवर्णनेन सम्यगेवेति दिक्॥ सर्वस्येति किं॥ एमादेशो
भिस इकारस्याभूत॥ एतेन नानेकालशिदिति पठित्वा सस्मादेरिति ज्ञातुक्तो नुसंहारदूषणे निषेधे सर्व
स्येति शब्दमकर्तुमित्यप्यपास्तं॥ आद्यं नानुसंहारद्रूपनिषेधासारितशेष्यान्न प्यस्य अतिषष्ठ्या अनुसंहार
पत्तौ भिस इकारे ऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात॥ परन्निमेति पराण्निस्य यथा॥ तुदति रुणद्धि॥ परमपि तुग्घपधगुणा
बाधित्वा शम्नमौ॥ नित्यादन्तरंगं यथा॥ रुरुदिषति विविदिषति॥ इह नित्यमपि लघूपधगुणं बाधित्वान्त
रंगत्वाल्लिलमेव भवति॥ नन्विह रुनादूतमन्तरंगिकत्वे न नित्यत्वस्याभयोल्लसत्वान्नित्यत्वस्याप्रयोजकत्वे

नपरादंतरंगं बलीय इत्यस्यैवैतदुदाहरणं युक्तं ॥ ननु नित्यादंतरंगं स्येति चेत्तर्हि उभयोरेवमनुष्णाद् इत्युदाहार्यं ॥ इह परांनि
समपि प्रथमचरमेति विकल्पबोधित्वात् तरंगत्वाज्जसि एव सर्वनामसंज्ञा भवति ॥ अंतरंगापवादो यथा ॥ श्रीशः
विभुरयः ॥ इह अंतरंगमपि यणं बाधित्वा बहिरंगोप्यपवादत्वात् सवर्णदीर्घ एव भवति । देवा इति साहावाडु
णां बाधित्वापवादत्वात्स एव भवति ॥ अपवादश्चेदन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यंतरंगेण बाध्यते न तु यथा ॥ अपजे
इड़ ॥ णेरिह साहावाडुण एव भवति ॥ समानाश्रये समवाय स्मृतत्वात् ॥ तदेतदुक्तं ॥ अपनेशीवा माडुणः सव
र्णदीर्घत्वादिति ॥ इदं चवाक्यसंस्कारपक्षेऽयुक्तं ॥ असिद्धमिति ॥ तेन गच्छामेदग्निस्त्वत्र एत एरस्यैत्वं न ॥ वाह ऊठि स
वेऽतु ऊठ्ग्रहणे नेयं ज्ञापयिष्यते ॥ अकृतेति ॥ नकृतः संपादितः व्यूह ऊठादिरूपं कार्यं येस्मिंस्तथेति त्रिपदो बहुव्रीहिः ॥
निमित्ताभावे सतीति शेषः ॥ तदेतदाह ॥ विमिनमित्ता दि ॥ न कुर्वतीति ॥ सेतुवइसारोवसोः संप्रसारणमि
ति संप्रसारणे न वलादित्वमित्यपतीति पूर्वमेव ऽमन कुर्वतीत्यर्थः ॥ कृतमपि वा निवर्तयतीति तु न
हीपमस्त ॥ गोरवात् ॥ प्रक्षालननादि पंकस्येति न्यायेनोक्तं तैस्य स्यैव नुधीयत्वादिति दिक् ॥॥ इति परिभा
षाप्रकरणं ॥ ॥ इकोयणचि ॥ दुक इति किं ॥ पचति ॥ पठति ॥ न च विग्रहणं व्यर्थं ह्रस्वदीर्घग्रहणानुव

स्येवयंजननिवृत्तिरस्तु भवतान चैवं णमेंद्रौ ऐस्यादिर्नोपकइत्साहोपणशंकाः ॥ गुणादीनां विशेषविहितत्वेन
तद्बाधकत्वात् ॥ न च प्लुतेति व्याप्तिः ॥ प्रकृतिभावविधानेन सिद्धांतेऽपि तत्र यणोऽनिष्टत्वात् ॥ अत्र भाष्ये:
इकोयणोवर्णाच्चा मारिति नियमार्थतन ॥ तेन सिन्नितयसमासयोः शाकलं तेनैसेतन्नवतत्वमिति माडुः
॥ वस्कृतुसक ॥ वचनमतिरेकेण विषयविवेकज्ञानापोगादुक्तःप्रवचनगमात्मानायोगादिकृग्रहणं प्र
पेयार्थमितस्वधेयं ॥ संहितायामिति ॥ एतद्ध्यधिकारसत्राहाव्यं ॥ ननु अचामोपश्लेषिकारसत्तमोऽध्र
यणारनुपश्लिष्टस्यैकोपणविधानाकालं व्यवधानेपतो प्रसंगात्संहिताधिकारमुधेति चेन्न ॥ सं
हिताधिकारबहिर्भूतानां कातुश्चवायेषिमहत्तिज्ञापनायतद्दारं भात ॥ तेन उग्मा विष्टु इत्यग्रा विद्युद
सवग्रहे आनङ्ति अतीतिभावः ॥ इह मत्याहारस्य वैत्रतद्धात्यवयवायेनिरूढत्वेन स्मरणं ॥ अमध्यामतीपमानां
नां प्रसापकत्वात् दीर्घादीनां संग्रहो न स्यात् ॥ धादीनं हृस्य इति निर्देशो पीहलिंगं ॥ पद्यपिरहसिद्धितस्यपु
सोल्लिपिरदेशनान्मतीपमानेः शब्दैः स्वार्थोपस्थितिर्भवति तद्धन्तद्धात्यवयवायानामपीगादिपरे स्मृः सादुर्वीत
थापि प्रसमानारन्मकपस्थापितप्रकृतस्वार्थान्वितस्यार्थे बोधजनकत्वनियमात्मकृतेपि तद्धात्यवयवानुविभ

सि.र. नाप्यन्त्यापलस्य णाप्युपगम इति भावः॥ स्थानन्तर इति॥ स्थानेंतरतम इति परिभाषयेत्यर्थः॥ स्यादितत॥ ला
२५ कृ तिरित्यत्र वकारः प्राप्नोति॥ तवके वलंदंत्सो लकार एव भविष्यतीति वाच्यं॥ वकारांतरतमस्य स्थानित्वेअ
भावात्तद्विधिसामर्थ्याद्यथा कथंचित्स्थानाक्षेपेउ क्षातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्॥ न च यथासंख्यशास्त्रेणनि
र्वाहः वैषम्यात्॥ इकः षष्ठ्येन षट् षष्ठिरूपस्थाप्याः परस्य शब्दे न सम्रगुणानामभेदत्वेलात्॥ भेदकत्वे तु वला
रः॥ न च सामर्थ्यत्रिकबोधमात्यपयासंख्योपपत्तिः नव्यो नु रीत्या ऋकार लृकारयोः सावर्ण्यात्तत्सेकत्रिं
शत उपस्थितौ ऋकारे लकारस्य लकारेरपरस्य वृषसंगादिति चेन्न॥ विरोधाभावात्साधर्म्यकबाधस्य एव प
रिभाषाद्यस्याप्यंगीकारात्॥ एतच्च हपच्य रटसत्त्रेके॥ स्फुटभेस्य ह॥ म अत एव रचोपवामावदत्स त्रापि साध
र्म्यकबोधमात्रापेव यथासंख्यं॥ न चात्रैकं स्थानालत्वस्यैकैको ऽपस्य यातर् तस्मात्ताद्दृगेवादेशो भविष्य
तीति कृते यथासंख्यशास्त्रे णेति वाच्यं॥ एकारे आय ऐकारे अय ओकारे आव ओकारे अव इत्यस्य दुर्वारत्वात्॥
तस्माद्यथासंख्येनैव निर्वाहः कर्तव्यः॥ अत एव स्थानेंतरतम सूत्रे इको यणचि इत्यत्रेतरेतरहस्य यथासं
ख्य सूत्रेणापि सिद्धमित्युक्तम तत्रेष सूत्रे स्थानेंतरतम सूत्रेणापि सिद्धमिति भावतो न संगच्छते इत्याहुः तावत्॥ राम
१५

अनचि च॥ इहाचोपरीढ् इति त्रीणि पदान्यनुवर्तंते तदेतदाह॥ अचः परस्मिन्॥ हलीत्येव वक्तव्ये ऽनचीत्युक्तिः
प्रसज्यप्रतिषेधार्थो॥ तेन नमः क्रिपया सर्व धातुसंतमथस्तमोमायमितासाशयेन व्याख्यातं॥ नलवीति॥ अय
च प्रतिषेधानंतरस्येति माप्रेनात्रेवानुमितद्वित्वस्य न त्वचो रहाभ्यामित्यस्य॥ दुह पनेतु रात्रिक इत्यतो वे
त्यनुवर्तत इति॥ ऽनुलायितिसूत्रेकेचिदाहुः॥ तथा च त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्येत्येव न्वृयं॥ स्थानिवत्॥ इ
हादेशग्रहणमानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावार्थं॥ तेन भवतु इत्यादौ यत्सत्ता सिद्धा भवति॥ ननु अनल्विधा
वित्यत्रादेशसंबंध्यल् गृह्यते गृह्यते उत स्थानिसंबंधी॥ नाद्यः॥ द्वितीये सत्र स्थानिवद्भावेन सुत्वस्याश्रयणमनाश्रि
वाश्रित्य विधीयमान दीर्घस्यासिद्धिप्रसंगात्॥ अहृदित्यादि सिद्धेऽभावापत्तेश्च॥ स्थानिवद्भावं विना सार्वधातुक
सासंभवात्॥ न द्वितीयः॥ कर्वित्यत्र स्थानिवद्भावेनांगसंज्ञायामाश्रितलघूपधत्वमादाय गुणप्रसंगादिति चे
न्न॥ प्रथमो पस्थितत्वात् कष्टाप्रक्रमणाद् इति लिंगात् द्वितीयस्याप्यलु एवमतिषेधविषयत्वेनाश्रयणात्॥ न चैवं कुवि
त्यत्र दोषः॥ उरिति तपरत्वसामर्थ्यात् गुणाभावस्याप्र हृत्ते रित्यभिप्रेत्याह न तु स्थानीति॥ न चाप्यलाघवात्तपरमुद्दाह्रतः।
स्यात्सत्वं किं न्वालाश्रितकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वमिति वाक्यार्थस्य यथैव लाभात्॥ व्यूढोरस्केनेत्यत्र च स्थानिवद्भा

सि·२: त्वेन णत्वस्य दुर्वारत्वात्॥ स्थान्यलाश्रितमित्त्रविधौ कर्त्तव्ये इति व्याख्यानेपि बभूविवेव भूविमेत्यादि सिद्धं स्या॥ न चाल्वि
धावित्यस्यैव पर्युदासः॥ घोः पथा इत्यत्र सुलोपवारणार्थं तत्यचिरितार्थत्वात्॥ तस्मात्प्रत्ययस्य प्रतिबंध एवापमि
२५ तिध्येयं॥ तत्रालालः परस्यालुः स्थानेलिविधावित्ति। चतुर्विधः समास आश्रीयते॥ तत्रालापथा॥ व्यूढो
रस्केनेति॥ विसर्गस्यादृत्वादृत्वापरत्यामिल्व प्रतिमनेन निवार्यते॥ द्वितीयो यथा घोः पथाः हल्ड्याब्भ्यो हलि लोपः
प्राप्तो न॥ तृतीयो द्युकामः चलिलोपान चत्वालविधित्वामप्प्राप्तो यो न भविष्यतीति वाच्य॥ अहर्विमा॥ र
घुइत्यत्र तस्य कृतार्थत्वात्॥ तुर्यं गामपिपुरत्र यजे निर्दिष्टायीम संप्रसारणात स्यात्। निवृप्प्रावेनकृशिवेत्क
त्वंभासंतनभवत्यस्मान्निषेधात्॥ तेन मत्वे कृते कृते लोपः शाकल्यस्येति पाक्षिको यलोपः सिध्यति॥ अ
मयोर्गुणो वादेशच कृते हलि सर्वेषामिति भाष्यमते नित्यो वलोपः स्यात्॥ तत्र वकौ ष्टी नानुवर्त्तत इति नव्य
मते वैकल्पिको वलोपः स्यात्॥ सिद्धान्ते तु पक्षविशिष्टमेवेष्टुतरत्रवधेयं॥ अलाश्रयपरो वयथा कथ
चित्रतु ग्राधाम्नेनैवेत्याग्रहः॥ अलाश्रयो विधिरल्विधिरित्ति मध्यमपदलोपि समासाश्रयणात्तेन प्र
दीव्येत्याद्दौ स्थानिवत्त्वाभावान्तेडिस्येतत्सकलमभिप्रेत्याह॥ अलाश्रयविधावित्ति॥ नचैवमदीव्येत्यत्र राम
२५

त्यत्र स्यान्मनुबंधकार्याणामपि निषेधः कुतो नेति चेन्न॥ अनुबंधानामनेकांतत्वे बाधकाभावादेकांतत्वेप्यंतरं
गत्वादित्यत्रालोपयोः कृतयोः तेषां स्थानित्वस्यैवाभावात्॥ न स्यपीति तापकाद्व॥ ते लहि हलि कुतिमाप्र
मीवंनिषिध्यते॥ इहेति॥ सुध्युपास्य इत्यत्र॥ तन्निषेधादिति॥ स्थानिवत्वनिषेधादित्यर्थः॥ अत्र परस्मिन्॥
एवं सूत्रेणागतार्थतामाशंक्याह॥ अल्विध्यर्थमिति॥ तेन वश्चेष्यस्नीदंड त्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणा इति नि
षेधाद्भ्यात्वं न॥ तद्यातितु उभाववृष्टेति तापयस्तीत्यत्र टिलोपि स्यस्य स्थानिवत्वाद्वो ज्ञातीत्यस्याप्राप्तावत उप
धाया इति वृद्धिः सिध्यति॥ ततः पुक्॥ नच तस्मिन् कर्त्तव्ये स्थानिवत्वाद्वो ज्ञातीत्यस्याप्राप्ति शंक्या॥ अन्ता
दिष्टावद्भावः पूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवदिति व्यस्यमाणत्वात्॥ किंच पूर्वेणाभावातिदेश एव क्रिय
ते न त्वभावातिदेशः अमघावयवनं ज्ञापक इत्यादिर्नसिध्येत्॥ अनेन तूभयप्रक्रियपते उत्तरसूत्रे दीर्घादि ग्र
हणात्॥ तच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः॥ तेन पटुमाचष्टे पटयतीत्यत्र वृद्धिर्न॥ स्थानिवत्वप्रयुक्तापाअ
भावेनरादेशेप्यतिदिष्टत्वात्॥ अच इति किं॥ आगत्य॥ वा ल्यपीत्यनेनानुनासिकलोपस्य स्थानिवत्वे तुक्
स्यात्॥ परस्मिन्निति किं॥ वैयाघ्रपद्यः॥ अत्र यादस्य लोपो हस्यादिभ्य इति विधीयमानलोपस्यापरनि

मिन्नत्वात्तस्य स्थानिवद्भावे पञ्चम्यो न स्यात् ॥ तथा आदीध्ये आदीव्ये इत्यत्र टएत्वस्य स्थानिवद्भावे सति यीवर्ण
योर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः स्यात् ॥ इत आत्मनेपदानामित्यस्य परनिमित्तत्वात् । पूर्वेति किं ॥ हे गोः संबुद्धिलो
पे कृते ओत इद्धिः स्थानिवद्भावो माभूत् ॥ विधिग्रहणात् किं ॥ पूर्वस्माद्विधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् ॥ तेन तन्व
तितन्यत इत्यत्र वलादिलक्षणा न इट् न ॥ उपसर्गापे सपात्र इंसगनिमित्तं भवति ॥ न चैव हे गोरित्यत्रातिप्रसं
गः ॥ स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टानिमित्तत्वेनाश्रितात्परस्य कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु
इह विधिः ग्रहणं व्यर्थं ॥ नचैवं चमीत्स्मीत्सा तरिति वाच्यं ॥ पूर्वस्येत्युक्तावपि कार्यित्वनिमित्तत्वरूपास
तरसंबंधसामान्यषष्ठ्यर्थत्वात् ॥ ननु विधाविति योगविभज्य पूर्वविधौ स्थानिवदेवेति नियमार्थमस्त्वीयमपि
वद्भावरूपं कार्यं मा भूदिति दिश्यते ॥ तेन कथपतीमारिसिध्यतीति वाच्यं यलोपस्यादिग्रहणेनैव तद्वाभस्यानि
रूपविध्यभावात् ॥ ननु षष्ठीस्थाने इत्यनेन निमित्तत्वरूपसंबंधस्य बाधः संबंधविशेषस्य निर्द्धारितत्वादि
ति चेत् ॥ अत्राहुः । पुनर्विधिग्रहणाद्द्वितीयो नियमः क्रियते पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत् ॥ न तु पूर्वपरयोर्वि
धाविति ॥ तेनेईयतुरिति सिध्यति ॥ अन्यथा इणो अतुसि द्विर्वचने चेति परादेशस्य स्थानिनिमित्तविधा

त्ताभावेन तत्प्रवृत्तेर्निमित्तत्वात् ॥ तत एव सवर्णदीर्घे कृते अन्तादिवच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेन ग्रहणादभ्यास
ह्रस्वत्वे दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वे च कृते दीर्घविधिमाश्रित्य इणो यणभावे ईअतुरिति स्यात् ॥ सिद्धान्ते तु
पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वाभावान्निमित्तविघातसत्वाद्भूतव्यूहे सनयाइणो यणि सिद्धं रूपमिति ॥ तत्रेदं वक्त
व्यं ॥ अशास्त्रीयकार्यादतिदेशस्य प्रकारान्तरेणोपपादितत्वात् पुनर्विधिग्रहणाद्द्वितीयो नियमपत्रिप
तरति तावदस्तु वक्तुं पूर्वत्वस्यात् विधिशब्दानुवृत्तेः फलाभावात् ॥ तस्मादिहत्यमेव विधिग्रहणमभिमत
नियमपरमित्येव वक्तव्यं ॥ परं तु ज्ञानियमस्य ईयतुरिति सिद्धिः फलमिति ॥ तदपि न ॥ वार्णीपरिभाषयैव
दीर्घत्वस्य मभ्यासह्रस्वते दीर्घ इणा इति दीर्घत्वे च कृते तद्विधिमाश्रित्य तत्सवर्णदीर्घाप्रवृत्तौ विणो यणि
ष्ट सिद्धरूपस्य निर्बाधत्वात् ॥ ननु माश्रयसंते अभ्यासस्य स्वतुरित्यत्रेयतेस्य बहुलक्षणप्रवृत्त्या आगताद्ध्र
स्वत्वे सवर्णदीर्घे च कृते तत्कृतस्य वृद्धत्वे न पुनर्ह्रस्वत्वे नेत्येवं रूपस्य पराग्रह्य विरोधापत्तेः ॥ न चैवमेन वि
धिरिति सूत्रे पदसमानमेव निमित्तं यथाकारक इत्याहोपगायहेभ्यासंत्रैव सानाम्यत्रेति कैयटेन
वोक्तौ तद्विषयेतत्सघजिरिति वाच्यं ॥ दीर्घ इणः कितीत्यादिनापवकस्यासंगतत्वापत्तेः ॥ किं च इहे

सि·र· प्रत्ययनिमित्तत्वाद्गुणोऽन्निमित्तत्वात्तस्मान्नैव निमित्तनिमित्तकेरसंगतैव ॥ ननु किमिदं व्याख्यानमिति
२७ चेच्छृणु ॥ उपधाभूतायस्येधोकारे शमिन्नयत संबंधीपदकारस्तत्संबंधिन्युपधागुणो द्वितीयेता दृशा वा
र्णानुकसंबंधिसंबंधिगुणः ॥ आगमागमिस्थामादेशभावरूपामतरत्संबंध आद्यसंबंधपरे न विवक्षि
तः ॥ उपधाभूताचूसंबंधीतिकिं ॥ कारकइत्यादावतिव्याप्तिर्माभूत् ॥ उवोर्वेत्यत्रातिव्याप्तिः स्यादल
उक्तमेकादेशमिन्नेतिवार्णाधिकरणाधिकरणांगलमपहायमोच्छ्रीत्याहैलन्स्रणसमव्यापायेभयत्र
संबंधविवक्षेति ॥ निहूक्तलक्षणानान्तोंतत्वेसतिवार्णाधिकरणाधिकरणांगत्वेसमानाश्रयत्वंधौरिवाय
रतिघवतीभ्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं ॥ घटादावतिव्याप्तिवारणायोक्तवार्णत्वादि ॥ पत्वत्रैव स
त्रेवार्णो स्यानित्यतामभ्युपगम्येदमिति द्विमाकूः ॥ ननु छेमू ॥ परिभाषायामसाधारणविषयमंतरेणा
नित्यतायावक्तुमशक्यत्वात् । अनित्यतामभ्युपगम्येदमिति द्विमाद्ः ७ व्योत्सर्गिकमवृत्त्यप्तनुरित्यस्यासिद्धौ
मम्भतन्नियमफलाभोगात् व्याश्रयत्वादि निहेतौ नैच्छत्वाद्गु ॥ पश्चोक्तं ॥ ततश्च सवर्णदीर्घेकृतइत्यादि ॥ त राम
त्र ॥ वार्णपरिभाषयापर्वेहूस्वत्वेकृते तदुत्तरं सवर्णदीर्घत्रकृहूस्वात्मापेनपुनर्हूस्वत्वप्रवनेवं कुम २७

शव्यस्यात्स्वपमचितिडं·त्यकांडेतथ्येवांगीकृतत्वाच्च ॥ नन्वस्तूक्तसाधनिकाशुद्धिस्तथापिमवद्गीत्नोवोरवेत्यत्र
लघूपधगुणोस्य स्थानिवद्भावे सति सवर्णदीर्घः कुतो नेति चेत्सत्यं कृता विति माप्यारितिग्रहणा ॥ पद्मू ॥
अभ्यासस्यासवर्णेइत्यत्रासवर्णग्रहणान्न सवर्णदीर्घकर्त्तव्ये स्थानिवद्भावविहस्यज्ञापितत्वात् ॥ अस
थाकृतेपिगुणे न स्य स्थानिवद्भावेनोवङ्वाधित्वा सवर्णदीर्घप्रवृत्ते ईर्वोरत्वात् ॥ तस्मादुक्तनियमस्यकिं
फलमितिचेत ॥ भाष्योदाहृतेश्लेष्म उच्चपितउच्चेत्यादिकमितिग्रहणा ॥ तत्र हि गमहनेत्यपधालोपस्य
स्थानिवत्त्वेसेयोगमंताभावादुरीरन्नतइतिच्युतो न स्यात् ॥ अस्मिन्नहि नियमे सति स्थानिवत्त्वाभावात्संयो
गमत्वात्पूर्वसतांयुतःसिद्धो भवतीति एवं सत्त्वाहिधिशब्दोनुवृत्तिमर्गीकृत्योक्तनियमरत्नीकारे विहत्संवि
धिग्रहणाविंत्यमिति दिक् ॥ अतारेशइति ॥ उरणःरपर इत्यतोनाकृत्यादिरिवेहाप्यत्त्वलादेशो न प्राप्यते ॥ लक्ष्मी
णायांवीजाभावात् ॥ परपतीभ्यादावतिव्याप्तेश्च ॥ अजादेशमात्रेलक्षणायां वीविंशतित्तं शभ्यामभ्या
शदेतविंशतेरित्याभ्यान्त्युनडूयोविंशकविशमित्यत्रतिविंशतेरितिलोपस्यापिस्थानिवत्वात्परूपनस्या
त् ॥ नमःवेयःलोलुवःपोप्लुवःचेक्रियइत्यादौसत्त्वमतेयङ्लुकःस्थानिवत्वेयणुवङ्·यज्जेनस्यः ॥ नाग्लो

सि.र. धीत्यत्राग्लोपस्य हृतोनसामर्थ्याद् नग्लोपोप्यसद्राजन्हिसेत तत्तत्सिध्यंथेगत्ल्यते ॥ प्रजुतत्रात्पलादेशोपिस्थानिवद्रि
२८ स्क्रे ॥ तत्मोटिवाद्मात्रमिति केपरः ॥ इह एवं लस्य सावधिकत्वादेव ध्याकांक्षापादस्थमादेशनिमित्तमोभात्र यागां
सन्निहितत्वेपि आदेशनिमित्तं न गृह्यते वैयाकरणाः सो वस्वद् तत्र स्थानिवद्भावे मायाच्छद्यमादेशवोरणै
ते रित्यपि प्रेत्याह ॥ एवं त्वमि होप लक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥ विधिरित्यत्र कर्मणि किः पूर्वस्मैत्यवशे
षलक्षणा शष्ठी ॥ तथा च एवं स्यमतः कार्यविधातव्ये स्थानिवत्त्वमित्यर्थः पर्यवसतीत्याशयेनाह ॥ इष्ट
स्येत्यादि ॥ न पहिंत ॥ परंतासीनां चरशब्दांतानां द्वंद्वे भावसाधनत्वि प्रत्ययांत विधिशब्दे नयोगे कर्मणि
षष्ठ्यांतत्पुरुषः ॥ द्वंद्वांत इत्यभिप्रायेन विधिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधः ॥ न च कर्मण्येव कि मत्र योत्क्तिविशेषः ॥
तथा सति पूर्वेणासह शेषषष्ठीसमासः स्यात् कर्मधारयो वा आद्येद्विवचनापत्तेः ततः कीर्पो न रेवत्त्वं स्य
रत्यर्थपर्यवसाना तरभावेन द्विवचनाधसंग्रहापत्तेरंत्ये विधिशब्दस्य पूर्वनिपाताषत्तेरित्याहुः ॥ पो
वः ॥ विस्तृतत्वत्कर्मधारयेपि नदोषः ॥ पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वज्ञापकत्वात् ॥ अमथा
त्वे वहीघंजआदिशब्दानामेवाल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपातत्वे न पूर्वनिपातस्य दुर्वारत्वात् ॥ न च विधिग्र राम
२८

हणांव्यर्थं ॥ अध्याहारे गौरवतदर्थत्वामारित्ति वाच्यं ॥ पदांतकर्मक विधाने इत्यर्थस्य नियमेन लब्धुमशका
तयातत्संबंधिनिकार्यैकर्तव्येनेत्याद्यर्थस्यापिसंभवात् ॥ वसंवातीति वेतीति वा इत्सवाः इत्सवीः तेमात्र स्थाणो
वेस्तत्रूणप्ताद्विरुक्तू ॥ स्थानिवत्त्वनिषेधेन वल्लापापत्ते ॥ विधिग्रहणं तु तत्सामर्थ्यादिष्टसिद्धिरिति तदेतत्सर्वमनसि
निधाय निर्गलितमाह ॥ पदस्येत्यादिना ॥ तानि संतिनोस्त इत्यत्र यणादेशयोरल्लोपो नस्थानिवत् ॥ अ
वयवेकर्त्तव्यइत्युक्तत्वात् ॥ इष्वूइत्युक्तोदाहरणे वलोपो न तस्यानवयववत्वादिति दीक्षिताः ॥ तन्न ॥ त्तोवि
वक्ष्यमाणरीत्यापदत्वस्याभावात् ॥ प्रजुपदांतस्य स्थाने कार्ये कर्तव्य इति स्थानेल्लोपो दुर्वारः सुबंता
ति ति तिमिश्रो कर्ण त्याधारत्वानपायात् ॥ न चेष्टवदित्यतिदिष्टेनातिदिष्टभवेन पदत्वमबाधः ॥ ति चोलुत्त
त्वात् ॥ न च प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयत्वादिति मनोरमायामुक्तं ॥ तन्न ॥ अतएवोदित्यादिसिद्धपेवत्वाच्च
येनाल्विधिप्रत्ययलक्षणमित्यत्र दृष्टोपाधानमप्येवं जेतद्व्याकरणदृष्टांतात् ॥ परपतीमादि प्रघट्टके जस्त्व
वारणाय च पदस्यामित्रिति सूत्रे कौस्तुभेतथैवाभ्युपगमाच्च ॥ तस्माद्वत्सबभ्यामिति प्रत्युदाहरणे स्थानिवदि
निपदत्वस्यतत्रसत्वात् ॥ द्विर्वचनेप्युपाधसः ॥ वरेवरेयोजादेशः स न स्थानिवदित्यर्थः ॥ इह विवक्षा

सि॰र॰
२६

ऋ वेपि निपातनात् द्वद्वः सत्तम्प्लुकच ॥ पापायरः प्रष्ठ पङः इति वाच्यं ॥ अल्लोपयलोपौ ॥ आतो लोप इटि चे
त्यालोपे कार्ये ह्रौ वो न स्थानिवत् ॥ यलोपे यथा ते क्किपि विपतिः तत्र हि ननु चेती इभावे लोपः यलोपस्य स्थानिवत्त्वा
वे सत्येरनेकाच इति यणि सलोपस्तत्र कार्ये ल्लोपो न स्थानिवत् ॥ यणुक् ऊयतेः क्किपि चिवं ऊरी तिद्दत्तिकार्ये आ
ऊ स्तन्त्र ॥ अपत्ये यत्र क्किनोबाध स्त्रुयरित्वा तकंऊ यानलूँ येयम विजेव्या मिति भाष्य विर्ति धा च्च ॥ स्वरादी
र्घे यलोपे तु लोपा मादेश एव न स्थानिवत् ॥ तेन वा घोरध्वधौ ति स्पत्र वेलोपो न ॥ स्वरे चिकीर्षक ॥ रह व
न निषेधः ॥ पंचारस्मो इ शारत्मः स्थानिवत्त्वेन गतेद्दि गो इति पूर्वपदस्य प्रकृति स्वरः सिध्यति ॥ सवर्णा
नुस्वारयोः शिंषि ॥ शिंषति ॥ इह श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् ॥ ननु परसवर्णो वं जेष्वेऽनुस्वारस्य स्थाप्यवः
पूर्वत्वाभावात् स्थानिवद्भावस्य वा प्राप्त्या यलोपनिषेध इति चेन्न ॥ स्थानिद्वारापि पूर्वत्व स्याप्यपगम
तिन चैवं तितायपती त्यत्र तु कायप्रसंगात्तत्राप्यकृतस्याप्स्थानित्व स्पवोरत्वाहितिवाच्यं ॥ स्थानिद्वारक पूर्वत्व स्था
नित्य ताप्यपगमात् ॥ दीर्घे प्रतिदीव्ना ॥ नचेसचेः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेपि आदेशरूपफलकार्ये सावारणा
दीर्घे भविष्यमेवेति व्यर्थे दीर्घाहि ग्रहणमिति वाच्यं ॥ आदेशरूपफलकार्येवायमेत इस्य स्थानिवत्तापि
नस्यात् ॥ तस्य च फलं परयतोसादिति हि इत्यत्र वो राम ॥ इह वे निषेधः कि पो गिपो ॥ इते न पूर्वं दीर्घम्पू

राम
२६

वीरत्सात् ॥ न च स्वरदीर्घे सनेन पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भिति वीरमेव नियम्यत इति वाच्यं ॥ तस्य पूर्वत्रासि
द्धमित्येतस्य फलितायोथेल इनुवारकत्वेन तत्रियम्यतायोगात् ॥ न चैतत्सूत्रमेव नियम्यं ॥ स्वरादि
षु लोपाजादेश एव न ति इदस्य क्रपगमेऽप्रसक्तनिषेधापत्ते ॥ न हि तेषु कर्त्तव्येषु परत्वादेशालोपादेरस्ति
द्धत्वमाप्ते ॥ किं च स्वरदीर्घेस्य पिना रवं न पदान्त सपोरेवमायेत इत्येव अपगमात्तथा चेह दीर्घग्रह
णाभावे स्वरदीर्घेस्य च दीर्घे ग्रहणं व्यर्थं ॥ एवमपि विधेयानर्थक्यमिति दीर्घग्रहणाय स्वास्थ्यानं प्राति
रीतन इत्यादेहे ॥ विस्पष्टार्थत्वाद्धितिपरापिति वक्ष्यामः ॥ नच ॥ तस्य तीपैधानर्थक्यमिति दीर्घग्रहणाप्र
सा इत्यत्र तस्य ग्रहणात्त्रिस्तारः ॥ प्रतिदीव्न इत्यादावति वानेरत्रैपादिके दीर्घापर्यतहिति एवं तत्पिष्य
माशालाच्च ॥ नहि ॥ सम्यग्घ्यमे ॥ अरन्नंविधिः ॥ अरेः क्विनि वडुलं छुरसीति घरत्वादेशे घत्विमसो
हेल्विजेनक धापलोपेसलोपः दीतित लोपेसषस्तधोरिति धलेघस्यानश्वेनगाल ॥ न त्रज श्लेकजमे
अल्लोपो न स्थानिवत् ॥ वडुधौहौ समानस्य छन्दस्यमदेषु इति समानस्य सोद्गजगाल ॥
तत्र जश्चे कर्त्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् ॥ वडुधौ हौ समो वस्य छ ॥ सः ॥ चरि जस्तु जघु गामहनेत्य प

चर्त्ते
ति.र. घ्वालोपकर्त्तव्ये अनस्यानिवत्त॥ अदर्शनं॥ दधिमधुरस्वादो ति किं योऽदर्शनमस्त्वो नुकर्ड्डुर्वोरद्रुष्माशंकाह॥ प्रसक्तस्येति॥
संयोगान्तस्य॥ पिहस्येत्यधिकारादाह॥ पत्य इ मिति॥ नेदंतस्येति॥ अल्लोत्यस्येमनेनेत्यर्थः॥ ननु येन विधिस्तदंतस्येत
३० नेनैव गतार्थत्वात्कोऽयमंतग्रहणात्प्रत्ययमिति चेन्न॥ यथोद्देशं तस्यावश्यकत्वात्॥ केचित्तु कालंतयोर्यां प्रत्येकंत
योगमेतेनेति पक्षे संयोगावंतौ यस्य तौ इह शाला भाष्य॥ तेन दृष्टान्तकरोनीत्य यनस्संयोगान्तलोप इत्याहु॥ वस्तुत
स्तु॥ अंतग्रहणं सुत्यजं॥ सिद्धांतेप्यस्येवं संयोगांतं न्नाय स्यापक्षस्या स्थित लोन॥ यता: प्रतिषेध इति वचन
मेवेदम्॥ अथवा कर्त्रयोव्याख्येय इत्यर्थः॥ सावदेधातुन्नास्कात् इस्लद्दस्य पक्षे संयोगीतस्य सल्लोलोप
इत्येका॥ अंतरंगे संयोगांतलोपे कर्त्तव्ये बहिरंगस्य यणो ऽसिद्धत्वादित्यपर॥ कार्यकालतायां तु इह॥ य
थोद्देशाप्तिप्राये णाद्यं दूषय॥ नन्वारंभसमर्थ्यान्नयोः फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत्॥ न॥ तद्भा
वात्॥ कार्यकालं त्रयाश्च व्याख्यायनात् कार्यकालं तु त्रद्दस्येव भवति॥ आद्यपक्षद्वये लोपस्यासिद्धत्वाद्विरहान्तरैकरूप्या
यपूर्वे पूर्वं मंतरंगपरं वा॥ बहिरंगमसिद्धमाश्रयणीयमिस्माङ्ः॥ यत्तु काय इत्यत्र संयोगान्तलोपवदुता
यावी मते रापंतातक्षि पिदुठदुर्वोरः॥ क्वो विधिं प्रति न स्थानिवद्भिमत्को रिमाङु स्तच्चिन्त्यं॥ संयोगान्तलो राम
३०

यस्यापि हलेनदुठेयाते:॥ न चैवमपि गिरिवेश्मपतेश्व्रमस्थप्रेवं वनारंभपक्षे योगारिवेढ॥ तत्प्रत्याख्याने गिरिवे
श्म इति रूपभेदस्य स्पष्टत्वात्॥ कथं फलभेदाभाव इति वाच्यं॥ मामागतो कफलभेदस्यावश्यंभावित्वात्॥
यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्॥ कथं चिद्दुष्येकरूप्यं संभवेवेरूप्यांगीकारस्यामाप्यत्वात्॥ इति पक्षइति॥
पक्षद्वयस्यापि भाष्यारूढत्वादिति भावः॥ चत्वारीति॥ ननु पुनर्द्वित्वे एकपत्रिंधा॥ एकपद्विपात्रिपचेति॥
एवं द्विधं त्रिधं त्रिविधेति प्राचीनरीत्या नवरूपाणीति रूपचतुष्टयोक्तिः कथमनुपपद्यमानामिति चेन्न॥ ए
कलक्षणमेकास्मिन्लक्ष्ये सकृदेव प्रवर्त्तत इति मायेनपुनर्द्वित्वस्याशुद्धत्वात्॥ द्वित्वपरे परयोरूपा
नंमस्य इवरिलाद्व॥ न च न्नातो स्तरिहलोपमाणिति लोपेनेष्टसिद्धिः॥ तस्यापि विकल्पमातारिशामापेक्ष
त्वात्॥ केचित्तु पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्यनेनजस्त्वस्यासिद्धत्वाभावेस्कारस्यव्यक्तत्वात्पुनर्द्वित्वप्र
वृत्तो बाधकाभावः॥ अतएव संप्यातिसोरेपरस्ववर्णापकारगारिद्वित्वं भाष्यारूढताषट्स्तत इत्यत्र टकार
स्य द्वित्वमवतीरात् तत्तिद्ध पेचपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित इत्युपमस्त॥ हर्यन्तुभवइस्यादायप्याह्मक
द्वित्वस्य स्थाने द्वित्वे चनेवास्त्यात्मामारेशाव्यक्तोश्च भेदाघधात्स्यपुनर्द्वित्वप्रहतौ बाधकाभावादि

सि·रं· तिवरेति॥तत्र स्काकारस्य कान्तेतरत्वेना॥हक पुनर्द्विर्वेपकारस्य पुनर्द्वित्वंतुन प्रसज्यतिनि पतिमाति॥नचाष्टमिकेस
३१ स्थानेद्विर्वचनत्वं॥रूपानतस्यस्दुवीरत्वात॥किंचस्काकारस्यापिविं स्थानेद्विर्वचनमुतद्विःप्रयोगोद्विवचनमि
तिनाघः॥रूपानत्यस्पोतत्वात॥नद्वितीयःपकारेपिनघ्रात्वापत्तेः॥नचयकारस्थानेद्विर्वचनमेवाप्नोमवड
तिवाच्यं॥मानाभावात॥अपिचतत्वेसद्देस्तेचैवपक्षद्वयेपिबाध्यकाफपनस्यतत्यरिहारएवंकेपक्षद्वय
मप्यंगीकृतंभाष्यकृता॥अचोरहाभ्यामित्यात्रोहेस्थानेद्विर्वचनत्वांगीकारेविंप्रमाता॥फक्किसीम्यमितिचेत्वा
यवानद्विःप्रयोगएवमाप्यइतिरिदिक॥नचैवमपिवल्वारिरूपाणीतिमलोकमसगतामितिवाच्यं॥यका
रद्वित्यमाशयतत्वोत्वात॥अतएवरकारस्यापिद्वित्वेएकदेद्विधा॥एकयद्विपवेति॥एवंद्विरधकारस्यद्वि
तद्विहंचद्विधेति षड्रूपाणिनेवांसकारद्वित्वेनद्वादश॥विसर्गद्वित्वेनचतुर्विंशतिरूपाणिभवेति॥चस्मात
त्कनस्वस्यासिद्धत्वेपिनक्षतिः॥धस्यैवपुनर्द्वित्वेपिधद्वयमसजत्वेनेष्टसिद्धेः॥नचानांतुधस्वेचासिद्धेप
मितिमास्त्वितस्येवेहरूपचतुष्टयमोत्तानुमीयते॥अतएवषट्संतरमत्रतद्वचनेहेतवृत्स्यधकारस्यद्वित्वो
क्तिरफत्केतिवक्ष्यामः॥द्विधमिति॥भतएवंगत्यसेसर्थेः॥द्विधेमिति॥नविहद्वित्वमेवदुर्लभं॥अंतरंगे राम ३१

द्विरुक्तात्तत्वीनिनिषेधात्द्वित्वंदुर्लभमितिचेन्न॥यथोद्देशपक्षाश्रयणात॥असिद्धारद्ध्यत्रमध्वत्रेतिभाष्यो
दाहृतममसंगतस्यात॥पक्षांतरव्यनचिचेतिद्वित्वंधकारस्यभवतेवच्यजोनंतर्यइति यदिहृदुपरिभाषायानिषे
धात॥औत्तरकालिकेद्वित्वेअचः परस्मेत्यजानंतर्यसत्वात॥अत्रहरदत्ताचार्याः॥अंतरंगेवहिरंगेवाअ
योरानंतर्याश्रयणेनाजानंतर्यइतिनिषेधप्रवृत्तिः॥एवंचयकारद्वित्वेपरणोमयइतिवाःत्वेकेजानंत
र्याभावेपियणोविधौतत्सत्वात्तन्यप्रवृत्तिरिविहनेस्याडुः॥तन्मतंसंयोगांतेसत्रवहिरंगलक्षणत्वाद्विति
भाष्यविरुद्ध॥किंचपचावेदमित्यत्रएतदेद्रूसेलंकुतोनेसाशांसवहिरंगपरिभाषेयोनेतिसमाधान
स्यहरदत्तस्यपरस्परविरुद्धमित्याडुः॥वस्तुतस्तुनन्माष्यकृता॥किंचकेपरमतेष्ययाणानंतर्यमि
त्रसंगतमेतेनाजानंतर्यइत्यनित्यावहिरंगलक्षणात्वारितिवानिकान्तेः॥अतएवपत्तामयइत्यस
द्ध्यत्वेतुदाहृतभाष्यकृता॥किंचकेपरमतेष्ययाणानंतर्यमिस्मसंगतमेव॥यत्तुकौरसिद्धइत्तितन्म
लभूतत्रापवकविरोधात॥तस्मात्द्वित्वंतन्मतेष्यविवक्षितमेवतिदिक॥नमस्तुधियोएतिनिषेधातु
कथमत्रयणीतिवाच्यं॥तस्यांगत्वेनाजोहेमस्यपएवप्रवृत्तेः॥नचैवमपिशाकलेनरूपांतरमपि

किं नस्यादिति वाच्यं॥ समासान्ते निषेधात॥ नच निमलसमासएव सः॥ निमग्रहणस्य भाष्यकृतामसाख्या
तत्वात॥ अतएव वाप्याम श्वो वाप्यश्वः नद्यामातिनंघातिरित्यत्र सरूपेति वा समासे शाकलनेस्य जे
षधे॥ आतिर्वेलाको॥ पिन्नुर्दैत्यो यस्म नमस्यर्द्ध इत्यत्र केपरहरहत्न कौस्तुभकृत आहुः॥ वाप्यश्व इत्यादि
संज्ञायामिति समास इति तन्न॥ संज्ञायां समासस्य नित्यत्वात॥ सर्वैस्तत्र तत्पेवांगीकृतत्वाच्च॥ नचैवम
विध्यापतेः समासारंगोनस्मुधीशब्दस्य निष्पन्नत्वात्समासाद्ग्रहणाच्चेति पूर्वरूपापत्तिः॥ इति वाच्यं॥ संमासा
रंगात्पररूपत्वे समानांगग्रहणात्किलिवान्निकोल॥ एवं स्याद्विधोच्छानिवभावात्समसारंगात्स्च्छा निक
स्यात षासोच्च॥ धात्रंशं इति॥ इह नकारस्य वैकल्पिकं द्वित्वप वमेवो॥ ऐकस्तु न॥ अचोरहाभ्यामि
स्य द्वित्वनिमित्ततयासाक्षाद्राश्रितत्वेन कार्यित्वस्य बाधात॥ नचैवं सत्युपास्यरसच्यपरानस्यात्ता
क्षाच्छिद्र नकार्यित्वेन निमित्तत्वस्यापि बाधसंभवादिति वाच्यं॥ वायुस्तु पितृषमोयहितिलिंगात्रमृते
नार्थबाधानंगीकारात॥ अतएव नहि कार्यनिमित्तत्वेनाश्रीयते इत्यपि नाशंक्यं॥ लाकृतिरित्यत्र विस
र्गो मा न स्यादित्येनाप्यस्य॥ ब्रह्मन्नत्वलाष्टत्र स्थ भाष्यविरोधात्स्वाकृतिरित्यसाधितिगम्यशब्देवसा

महतिरिक्॥ नलोपे वेति॥ आहिनशब्दपरोयः पुत्रशब्दस्तस्मिसूत्रे शब्दस्य द्वित्वं नेतस्यर्थः॥ वाहतः॥ नानिरस्यर्थे
अं नचिवित्वनेनैव षाष्ठिक द्वित्वस्य सिद्धत्वादिति चेन्मैवं॥ आक्रोशइत्यनुवर्त्तनात॥ तत्रैवपाक्षिकं द्वित्व
नतु षष्ठार्थकथनेइति नियमार्थं वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात॥ अचोरहाभ्यां॥ अचः पराभ्यामिति॥ एत
द्यपरशब्दाध्याहारएव लभ्यते॥ ननु तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया॥ अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थि
तेरिति मर्कापाव्याख्यातार आहुः॥ तत्रानुवादइत्यादेः कोर्थोभिप्रेतः॥ अनुवादसमात्रइति॥ अनच् घमानविशे
षइति अनच् घमानविशेषणाविशेषणा इति वा॥ नाद्यः॥ इकोयणचीत्यादावपि तत्रानुपस्थितिप्रसंगात॥ प
रिभाषारंभवैयर्थ्यापत्तेश्च॥ नद्वितीयः॥ प्रकृते तदुपस्थितौ बाधकाभावात॥ अचइति हि अनच् घमानवि
शेषणाविशेषणां॥ नत्वनच् घमानस्यापि विशेषणमिति॥ न तृतीयः॥ मानाभावात॥ उदीचामातः स्था
नेइति ज्ञापकविरोधात च॥ तत्र ह्यनच् घमानस्याता विशेषणमातुरिति तथा यानच् घमानविशेषणाइ
ति फलितत्वात्प्रकृतेइति ज्ञापकविरोधात च॥ तत्र ह्यनच् घमानस्यातो विशेषणत्वेन तदुपस्थितौ बाधका
भावः॥ किं च मात्रमान्तो विशेषणमात्मिसस्य पकारेति प्रसंगः उपेरिः तस्मात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यव

सि·र·
२२

येवतत्त्वमप्यतइति॥नचैवमपिरेफहकारयोःपरसवर्णेनकुयणेतदुपतिष्ठितिः॥अनघमानविशेषणात्वात्तयोःश्वचु
हर्यनुभवइत्यादौतेनकारेणकारयोरतिप्रसंगइतिचेन्न॥तस्मादित्यत्राप्यस्मिन्यवेष्वर्थंप्रसंगात्॥नहीदृग्विषयाति
रिक्तस्यास्यःकश्चिदिषुयोस्ति॥तस्मादुक्तपरिभाषाशाशमनितत्वमाश्रित्याप्यतइतितच्चैवचक्ष्ममाणासाल्वकश्चि
द्दोषइतिदिक्॥यरोनुनासिकेइतिसूत्राद्दिनुवर्त्ततइत्याशयेनाह॥येति॥हलोयमां॥यमोहोमतरस्यामि
त्ततोमतरस्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह॥लोपःस्यादिति॥हलेइतिकिं॥शय्या॥यमामितिकिं॥ओली॥आद्री
त॥यमीतिकिं॥तन्मामादित्यमितिअत्रतिलोपाऽभेएकयोरूपंनस्यादितिभावः॥दित्यादित्यादित्यादिनादित्य
शब्दाद्दैवतार्थेण्यःयमोतिचेत्यल्लोपेऽनेनयलोपः॥नयाद्दोपःसच्छाविकल्प॥पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात्॥माहा
त्म्यमिति॥इहमलोपोनएवःकमादिति॥पद्यासवर्णस्ययात्॥एवंचेतिफलाभावादिति॥वोतोपि॥येनविधिरि
त्यस्याप्यवकारमतयायमभिन्निविधित्तद्दाहावल्यग्रहणइतिनपातहादिविधिमभिप्रेताह॥यकारादविति॥ओ
दोतोरिति॥पूर्वसूत्रेतयोरेवस्थानित्वेनहलोमत्त॥कुमयच्यमयोःकुम्प्रस्ययवलोपस्यात्॥गव्यमिति
म॥वाद्दलोपोन॥वांनःकिं॥रेयति॥यीतिकिं॥जोभा॥प्रत्ययेकिं॥जोपान॥ननुगवइतिदित्यत्रलोपः

राम
२२

शाकल्यस्य॥हलिसर्वेषामितिवालोपःस्यादित्याशंक्याह॥वोतइत्यत्रेति॥भक्तिमाप्रकाशेतुसंज्ञापूर्वकत्वाल्लो
पःशाकल्यस्यव्यवस्थितविकल्पत्वाद्दलोपोनेतिस्थितं॥धातोः॥एवकारइष्टतोविधारणार्थः॥अन्यथाया
दिप्रत्ययनिमित्तस्यचेद्धातोरेवशब्दाद्धिधातोरेवेतिनियमापत्तौबाभ्रव्यइत्यत्रमधव्यश्रोश्रीलेत्यादिनाय
मिवांतादेशोनस्यात्॥लव्यमिति॥लुनातेरवोपत्॥अवश्यलाव्यमिति॥लुनातेरेतोवश्यकेइतिण्यत्॥
॥उभयत्रापिगुणान्तरमायादिनिमित्तत्वमेवइतिभावः॥ओयतेइति॥वञ्तंतुसंताने॥कर्मणिल्यट॥तस्मि
यतिप्रजादित्वात्संप्रसारणेपररूपत्वेअकृत्सार्वेतिदीर्घेआऊत्सहाद्गुणेओयतइत्यत्रोकारोनयकोणि
निमित्तकइति॥ओयतेति॥तस्मादेवकर्मणिलट॥संगसोरणादिपूर्ववत्॥आञोरीत्वामित्याद्यारभ्य
तिवृद्धिः॥क्षय्यंजय्यमिति॥शक्तिलिङ्चेतिकृत्यः॥क्षयंजयमिति॥अर्हेकृत्यश्चेतिकृत्यःकान्तिसंतीति
॥वाक्यसंस्कारपक्षेणोरं॥आद्गुणः॥ननुगुणग्रहणाद्व्यर्थं॥एवंपरयोरेकोभवतीत्यर्थकेउपदेशइत्यादौ
उभयोतातमस्यैकारस्यैवप्रसक्तेः॥नचैवमेकारोपिस्यादितिशंक्यं॥तस्यवृद्धिसंज्ञकत्वेनएवबोविधा
नात्॥उच्यते॥अस्मतिगुणग्रहणेरमेशोगंगोहेमारावादरतम्याद्युतमोनावेङस्यात्॥सिद्धांते

त्रि·र· तुगुणसंज्ञायां तपरत्वात्तद्धि मात्रयोरेव गुणाः परं शक्यत्वान्न दोषः ॥ किं च ह्रस्वद्वि रित्यादावुभयोतरतमाभावादृका-
२५ रोपि पक्षे न समसेत ॥ न च कर्त्रे दीर्घ इव तपोरिति लिंगान्नेवमिति वाच्यं ॥ अकारस्यापि पक्षप्राप्ततपाज्ज्ञापकत्वस्य
वक्तुमशक्यत्वात् ॥ एवं परयोरिति ॥ एकः एवं परयोरित्यधिकृतस्येव कृत्वात् अयमर्थो लभ्यते ॥ ननु अंतादिवच्चे-
तिज्ञापकादिति भाव इत्याहुः ॥ तच्चिंत्य ॥ असत्यधिकारे तावच्चेमेतद्वाक्यार्थबाधासंभवेन ज्ञापकत्वस्यैवा-
योगात् ॥ अन्यथा पूर्वप्रकृतपरणाईरेवांतवद्भावमापत्तेः ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ अपसिद्धांतापत्तेः ॥ शास्त्रेता
रोमात लक्षणानुरूपारापापत्तेश्च ॥ न चास्मिन्गुणवृद्ध्यादेशविषयकमेवेदं ॥ ननु णणादिविषयकं तथाव-
नोक्तदोषावकाश इति वाच्यं ॥ मानाभावादुभयविषयकत्वसंभवात् ॥ किं चास्मिन्पक्षे पत्वतुकोरसिद्ध इत्येतद-
प्यनर्थकं प्रसज्येत ॥ न चोभयपक्षानिकसैवांतादिवत्त्वं नासत इच्छानिकस्य पक्षोभयोः स्थानेजापत्तेलमते
त्वावमन्तरतोयपरेशमितिमापारितिवाच्यं ॥ तादृशनियमेमानाभावात् ॥ उक्तमायनेवांतादित्तात्व
प्रसारणानासंभवाच्च ॥ न चोक्तनियमेतु मास्येमारिनिर्देश एवमानमिति वाच्यं तद्दीर्घ वाक्लित्निमापेनतु
व्यासेत्यस्य ज्ञापकत्वोपपत्तौ भवदुक्तज्ञापकस्यैवव्यर्थ्योपपत्तेः ॥ न च लतृ तु मास्येत्येव तत्त्वज्ञापकं तत् वता राम
२५

प्येकः पूर्वपरयोरित्यस्यैव पर्यन्तरवस्थमेवेति चेन्न ॥ ज्ञापकाश्रयणेन तत्त्वमसाध्यानामौचित्यात् ॥ एवं सति
सूत्रान्तराणामपि प्रसारणादुशक्यत्वाच्चेतिदिक् ॥ ननु पूर्वपरयोः पृथक्निर्देशादेशद्वयं स्यादित्यत आह ॥
एक इति ॥ एतदप्यधिकारादेवलब्धमिति भावः ॥ न च गुणादेस्तत्र विधिमविशेषणशास्त्रकत्वस्य पक्षे एकत्वस्य वि-
वक्षितत्वादेक एवादेशो भविष्यतीति किमेकग्रहणेनेति वाच्यं ॥ मीमांसकैस्तत्स्याग्रीकारेह तेपि वैयाकरणा-
नाश्रयितुमशक्यत्वात् ॥ अन्यथाऽ चोरहाभ्यां इ ओ दधातुकस्येत्यादेरित्यादावुद्देश्यविशेषणत्वनाम च रूपा-
स्यामिति वक्तारेरित्यादीनामविवक्षापत्तेः सर्वोपलवः स्यात् ॥ दृष्टा पवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र चोद्देश्यगतग्रहैक-
त्वविवक्षावत् ॥ तस्मादिहतमापाश्रयणात् एकग्रहणमेव मानमिति निष्कर्षः ॥ अत एव ग्रहणाकरास्त्वित्र प्रयत्न-
प्रग्रहणमपि सार्थकं ॥ ननु वदंति ॥ गुणानुरोधेन यथा नाहत्तेरसंभवादेक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्र-
हणमपसिद्धार्थकं परं ॥ दादभ्यां निष्ठा ततो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र नकारद्वाकाभेदेन नकारद्वयविधाना-
न्न दोष इति ॥ तदसत् ॥ स्थानिसादृश्यत्वौमामाप्राप्तस्येनेन विधीयमानो णाकारेदयोः स्थाने एक-
एव स्यात् ॥ न चाचोभोग्रहणातामर्थ्यान्न दोष इति वाच्यं ॥ असति तस्मिन् णकारस्य पर्यायेणाश्रवणा-

सि॰ न॰
३५

प्रसंगात्॥ इदानीं निशब्दस्य द्वित्वे द्वयोर्नकारयोः स्थाने णकारो विधीयमानष्टुत्वस्यादित्यसिद्धापादकत्तमा
धेयप्रथमाभावः स्पष्ट एव चात्र षष्ठीनिर्देशाविरहान्नेवमितिवाच्यं॥ तस्मात्तत्र कल्पनीयत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टस्था
ने शास्त्र भवंति इति भाष्योक्तेः॥ अत एव नाभिन्नमचनस्यो ष्टुः परस्त्रीपाशं च पाशव इमादेश षष्ठ्य स्मत त्रा
पि क्षणादित्स्क भाष्यसाख्यावसरे द्विष्टत्रे केषटोक्तं संगच्छते॥ तस्मादुक्तरीत्या एकग्रहणमप्याव
श्यकमिति दिक्॥ उरण्॥ उरितिकिं॥ श्रीदृशः॥ अतितिकिं॥ तोधातवकिः॥ कृधातुरकउवेती मि अक
उ अदेशो रपरो मा भूत्॥ ननु उः स्थाने जातो ऽण् रपरः स्यादेवं च कुमत्त्वितमिति चेन्न॥ तथासत्यनंतर
न मत्वा न्तकोप्यादेशः स्यात्॥ न च गणणविधिसामर्थ्यं शेकं॥ रमेशरमाहोनादितास्थानेन॥ न च रपर
त्वविधिसामर्थ्यात् कृष्णर्द्धिरित्यादावकारो भविष्यतीति वाच्यं॥ गीः पूरिसाहोक्तं तदृशानोरहोष्ट्ए
वेस्मेसादिना विशिष्य विधीयमानयोरिकारोकारयोश्चारितार्थ्यात्॥ न च इण्परस्त्वेव वक्तव्ये अ
ण्ग्रहणाकृष्णर्द्धिरित्यादावकारस्यापि भविष्यतीति वाच्यं॥ तथा सति परणाकारेणाप्रत्याहारा एयत्माक
र्षे शेषि मारावपिरपरत्वापत्तेः॥ न चाहल्लोपमानामिति लोपेन निर्वाहः॥ वैकल्पिकत्वात्॥ नवरा . ति नि एस

३५

त्वेलोपो भविष्यतीति वाच्यं॥ इक्को यणचीत्यत्र परस्य स्थानेन्तर्द्वयपरस्पार्थाणयत्साबहिरंगत्वेन यणोगा . यंत्रा
द्वतरप्रवृत्तेः॥ इण्ग्रहणोषुसवर्णे च परेणा सोतिणङ्गातपियमाणासीत्॥ न चाण्ग्रहणोप्येवं दोषः॥ प्रशा
स्तृणामितिलिंगात्॥ तर्हि इण्ग्रहणेपि तत्तुल्यं॥ आद्गुणइत्यादौ वस्यापच्छितोगुणवृद्धिरपवादानु
प्रार्थय चउः स्थाने तद्विधिः तत्राण्ताकेवभवत इति फलितमस्मत्रेइत्यावर्णतिएच प्वतरमेत चरि
तार्था उः स्थाने न भवंति॥ एवं चानेकालत्वात्सर्वादेशः शङ्कापीनेतिचेन्न॥ प्रतिहारपत्तिमत्तिधार
यतिइत्यादावर्थवतोदाधोस्त इति दाधा घ्विति घुसंज्ञायाः प्रतिरापयतीत्यत्रेवेनेगरित्यादिनाण
त्वापत्तेरिति नत्त्ववेमनिमेत्यत्रावष्टे॥ रपरः सत्त्रेवेति॥ षष्ठीस्थानेयोगाः स्थानेन्तरतमसूत्राप्रा
स्थानेग्रहणादुपमतुवर्जते॥ एकं च स्थमयापि परिणाम्यते स्थानंच प्रसंगइत्युक्तं॥ एवं च
उः स्थाने प्रसज्यमानो ऽण् रपरो भवतीति वाक्यार्थः संपन्न इति भावः॥ विरुक्तनस्कलाघवाहेकवाक्यता
याउः स्थाने ण्स्योकरणो रपरो भवतीति वाक्यार्थं संभवात् एकस्थानेग्रहणंस्पष्टार्थं उदितिवक्तव्ये
तिवक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्याच्च॥ एवं वा रणावादेशोभवत इत्यर्थः॥ न च सर्वादेशतापत्तिः॥ अरुको

सि॰ र॰
३६

राकारातिरिक्तस्य समस्य पररूपस्य स्थानिनो अभावात् ॥ न वङ्गारस्य तत्र भावेपि द्रेत इष्यतोऽसिद्धत्वं इतस्य
धातोरित्यर्थलाभात् तस्मत्वमिति वाच्यं ॥ विशेषणविशेष्यभावे कामचारादाद्यतोर्द्धकारस्येत्यपि व्याख्यानेन वा
यकाभावात् ॥ नैवमुपधायाश्चेति तदुत्तरसूत्रवैयर्थ्यं शंक्यं ॥ अंगारस्य विनुपमपि नद्य कारविशेषितेन
क्विन्निति पतिभावयाभवहिते सम्यग्जातरारम्भो इति दिक् ॥ आनन्तर्यमिति ॥ एकलकारशिरस्कयोररल्र
स्येनयोरेकलकारद्वारस्थानत्वात्प्रादिति भावः ॥ पक्षेद्वित्वमिति न द्वेधेर्थ स्पतिभाव इति हृलि नाः ॥ तन्न ॥
ज श्लेष्यतेरेकारस्येत्येवत्वलुप्तकत्वादिति ॥ न चासिद्धत्वं शंक्यं ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः ॥ लोपो वेति ॥
इहस्लोहोमतरस्यामिति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः ॥ सवर्णो ग्रहीनि ॥ यथासंख्यनिवृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणमिति
भावः ॥ त्रिधमिति ॥ मत पूर्वगते स्पर्धः ॥ यणो मय इति तु नाद्वित्वे चतुर्धकारकमपि बोध्यं ॥ वृद्धिरेचि ॥
व्याख्यानात्प्रायं रूपमेकत्वमिति ॥ घृष्टीतत्पुरुषः ॥ न च पूर्वरागप्रोतिनिषेधः शंक्यः ॥ तस्यानित्यत्वात् ॥ न च
च मानेरन्तराप्रमात्त्वादिति निर्देशः ॥ एत्येधति ॥ एचीत्यनुवृत्तेन मेत्येधमोरवविशेषणं नत्वोऽनेस
भवादिति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु अंअ कृती स्वतीस्पतेः ॥ पिपषेणारित्वस्त भवान्तपरस्मरसाहृवये रेजो राम
३६

घोर्यहणानतेचीत्यनुवृत्त्या अन्यथा समासेकदेशतेस्वविशेषणत्वयोगात्कर्मेहापत्तिरित्यभिमेतस्य फली
तार्थमहि ॥ एजाद्योरिति ॥ भाष्ये तु एत्येधत्योरिति योगं विभज्य एचीति विशेषितं ॥ न च एधते रेतादि विशे
षणत्वस्यार्थे मनिचारघिरहादिति वाच्यं ॥ तिजन्ता च्चुदिःमाभवान् प्रेरिधरित्यत्र तस्याभियारसत्वादिति वि
परे नैवोक्तत्वात् ॥ न च तत्रोपधारूपस्यापूर्वे निस्सत्वेन विशारस्याद्वित्वे अनुपधेत्वात् दृक्स्वस्या भावेन
रिसमक्षतमेवेतिवाच्यं ॥ द्वित्वापेक्षयोपधाकपिमेवबलीयस्त्वणोर्द्धेरित्वकारलोर्द्धरित्वकारणेन ज्ञापि
तत्वात्स्मैवस्तुपधायाइत्कं उपधाद्रूस्वत्वेपश्चाद्धिशावस्य द्वित्वेपजारित्वस्य हृत्वात् ॥ ननु पेती सारे दृद्धि
रेचीसन्नेनैवगतार्थत्वाद्ध्योपपोगाइत्याशंक्याह ॥ पररूपमागतीति ॥ सम्येधमोरेडि पररूपे तु वृद्धि चाकृण
प्रा नेतपोरपवाद इतिविवेकः ॥ अक्षोहइति ॥ अक्षूवहतीत्यर्थे छेरसिसहः वह श्चेतिरिव ॥ अन्तो त्वित्ति
निसत्त्रात रनुवृत्तेः ॥ तत्र शास्त्रात् वयिवाहत्तुठित्स्तूठसंप्रसारणं चेति पूर्वरूपत्वेनैव न वृद्धिः ॥ मा भवा
निति ॥ न मोऽप्पोगाइति निषेधाद्दभावः ॥ न चोपधा दूस्वत्वेनापमेधतिरितिवाच्यं ॥ एकदेशविकृ
तमाप्पेनतरूपापात् ॥ नवस्थाने द्विर्वचनप्रक्षेपिंशब्द स्पर्यपिशब्दे आ रिद्धेवस्तमा रा विवय

सि॰र॰ २७ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायत्वाद्दोषस्तदवस्थ इति वाच्यं ॥ द्वित्वप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् अनभ्या
सेहेवति लोपो न स्यात् ॥ यत्तु प्रेधयतीत्यादाविव प्रेद्धरित्यत्रापि पितिघः मागभागस्य धूपत्वमस्त्येवेत्या
शये नातिप्रसंग माङ्गुन्वया ॥ तच्चिन्त्यं ॥ अनर्थकत्वे नातिप्रसंगाभावात् ॥ भाष्याद्याशयस्तु तन्त्र अपति त
न्यायेन धानावत्किस्यार्थवत्त्वाय एधतिग्रहणेन ग्रहणात् अतिप्रसंगो लीतियी ध्यः ॥ अत एव प्रैरिधिव
रित्यादौ वृद्धिसिद्धिरित्यवधेयं ॥ एतेन एधीमेतेरेव विशेषणानलेधतेरप्यभिचारात् ॥ एयंतस्य शब्दान्तरत्वा
त्रैरिति धातुवृजिंद्रव्यस्कन्न ॥ तिचिह्नलेप्यधतित्वानपायात् इति दिक् ॥ अक्षादूहिन्याम् ॥ पूर्वपरयोरेको
वृद्धिरेकादेशो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ऊह वितर्के ॥ ऊहनम् ऊहः ॥ सोस्या अस्तीत्यूहिनी प्रलब्धीये इनौना तल्लक्ष
तो ङीप् ॥ अक्षशब्देन षष्ठीसमासे पूर्वपरास्तंभोक्ष्णामितितात्वे परिमाणविशेषविशिष्टसेना अक्षौहि
णी ॥ यत्तु अक्षाणामूहिनीति विग्रह उक्तो नैव ॥ संज्ञायां णत्वमिति तत्स्नोकविविधानात् ॥ स्वादी र
रेरिणोरिति क्वाचित्कोयपाठः ॥ स्वैरीति णिमेतेर्हृद्भ्रमभावापत्तेः ॥ स्वैरिणी इति तु लिंगविशिष्टपरि
भाषये तिद्रष्टव्यं ॥ केचित्तु ङीपः प्राग्भाष्यमाराधयेवतदुपपत्तौ परिभाषा सवा रान्तिष्य लिइत्याहुः ॥ इ राम २७

रणातौकं पने च भावि घञ् ॥ स्वेनाभिप्रायेणाईरः स्वैरः ॥ वर्त्तं करणेक्तेनेति समासः ॥ इह चेरिन ग्रहणां मत्या ख्या नेभा
ष्या ॥ स्वैरशब्दान्मत्वर्थीयेने विनारूपसिद्धेः ॥ स्वादेरेनत ॥ पूर्वपरयोरित्यधिकाराद्वृद्धीयमानोहङ्गिः सं स्पर्शस्य
स्यात् ॥ न चाचीत्यधिकारे सेरिणोरचीति व्याख्यानस्य मनोरमायामुक्तत्वान्नैव मितिवाच्यं ॥ एवमपि पूर्व
परनिवृत्तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् ॥ न चाचीत्यधिकारात्तत्रापि दोषः ॥ तस्यमववहिरनुक्तत्वपायादनत्वात् ॥ किंचोभ
यत्र हीतनद्यादिविधानस्य कारणं नस्य स्वशब्दस्याजादेरीरेरिन्शब्दस्येत्यर्थपर्यवसानात् तु नरपि दोषस्तदवस्थः ॥
न चाद्यीत्येतयोरनुवृत्तिसामर्थ्यादेपधिकारत्यस्संबंधात् प्रगाश्रयणान्न दोष इति वाच्यं ॥ वैयधिकरण्यस्यैवासी
प्यसात् ॥ ये न विधिरित्यस्य तदरपवादत्वात् स्य अस्मिन्विधिरित्यस्य बाधे गौरवादिति चेदुच्यते ॥ प्रहादस्वैरी
वाल्पात् ५ क्षे ष्टुच इति निर्दिष्ट शादवोरेवैकादेशो न तु हृस्वस्येति सामान्याये स्वतापकान्न्येकस्मिन्नद्दोषः ॥ प्रक्रि
याप्रकाशेपी समेवोक्तं ॥ एतेनापि पूर्वइत्यवसक्तियादूषणावरमनोरमाग्रंथः परास्तः ॥ एवंचाकोमि
पर्त इति पन्मायास्याख्यानं तत्सम्यगेवेति दिक् ॥ प्रादूहोढ ॥ अत्रोहशब्दो वार्त्तिकेः पठितौ पितंत्रो
न रेष त्वादिह प्रक्षिप्त इति प्राचि पास्प्रकाशादावुक्तं ॥ इदानींतनभाष्यपुस्तकेषु दृश्यत एवेति तु न

सि.र.
३८

गः॥ औढ इति॥ वह प्रापणे अस्मात्पूर्वात्क्तप्रत्यये यजादित्वात्संप्रसारणे ढत्वष्टुत्वढलोपेषु ढ्लोप इति दीर्घः
अर्थवद्ग्रहणात् इति॥ शब्देनोपस्थितस्यार्थस्य तद्विशेषणत्वसंभवेनागायोगादिति भावः॥ राजेः पृथगिति॥
सीरदेवीयमिदं ज्ञापकमिति भावः॥ नन्वेतदनुपपन्नं॥ फणादिना राजिना साहचर्यात्पतित्याम तस्यैव भ्राजत
र्विभ्राट् अन्यत्तु विभ्राजितीह पदद्वयसिध्यर्थं भ्राजिग्रहणमावश्यकमेवेति चेत्॥ अत्र नव्याः॥ भ्रस्जेति सू
त्रे राज इति पठित्वापि तद्रूपद्वयं सुसाधं॥ एकस्य भ्राजतेर्ऋकारस्यागापिशानुशासनत्वादिति न तु ज्ञापकं स
मर्थयंते गुरुचरणास्तु अनुबंधनिर्देशोऽनित्यापशयेति निषेधाद्वाराणच्छिरादित्यादयसिध्यायत्ते सत्यन्ये त्वाहुः
॥ वैपरीत्यस्वरूपमित्यत्र उपस्थितत्वादिहे यत्नाद्रूपपरिग्रहे सिद्धरूपग्रहणार्थं यत्तु कोऽपि भाषां ज्ञाप
यतीत्याहुः॥ अंतादिवत्॥ इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथा मंत्यं चेत्याशयेनाह पूर्वस्येत्यादि॥ इदं व
चनं निवर्त्त्यत्वेनागतार्थे अल्विध्यर्थत्वे अयजे इंद्रमित्यत्रानमशुरुषे कृवचनेऽदिमवर्णदीर्घापत्तेरि
ति भावः॥ उपसर्गादिति॥ उपसर्गात्किं॥ प्रगातो ऋच्छका अस्मात्परछेदः॥ तपर किं॥ उपऋकारीयति॥
उपकारीयतीमत्रवान्पीति विकल्पः स्यादिति वृत्तिकृत्॥ एवं च रत्तात्र न परत्वं मर्थमिति ध्वनितं॥ तद्धि एम
३८

मे॥ उपऋकारीयति उपकारीयतीत्यत्र नित्यवृद्धिनिवर्त्तकतया साफल्यात्॥ स्कवंतावपवकत्वाभावेनवास्कपीरम्भ
पात्तेः॥ उपसर्गेणेति॥ उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यस्य फलत्वादिति भावः॥ केचित्तु यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव
गत्युपसर्गसंज्ञा इत्यस्य फलत्वादिति भाव इत्याहुः तद् इत्थं वद्धमिति स्पष्टमेव॥ धात्कपि॥ उपसर्गादारिति चद्धपम
नुवर्तते विशेषणेन च तदंतविधिरित्याह॥ अवर्णान्तस्यादि॥ स्यवधातावति॥ सबंताव पदस्य इत्यर्थः॥ प्रार्चे
ति॥ ऋषभमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्यचि स्यादिति धातुत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो
लुकि सविवेतील्वे सनंताल्लङ् इति प्रशास्तरूपे रूप्रो समसांशारो बीतिद्धित्वनिषेधः॥ एवं मालाकारीयमोत्ती रावीय
त्येयं॥ प्रेजत इति॥ एजृ दीप्तौ॥ कंपनार्थस्तु परस्मैपदी॥ एतेन एजृ कंपने इति पठ्यते स्थितं उक्तं नतिपठ्यते स्थितमिद
कंतत्वाद्रतेस्यमिति भावः॥ एत्येधत्यूठ्स्वित्येव सिद्धे पररूपग्रहणमकजरार्थं॥ रूपग्रहणं तु अर्थसमभिप्रत्वेदिति नरिति
प्रक्रियाप्रकाशकृतः॥ अवधारणमिति॥ अनवक्लृप्तौ यद्यदि इष्टः पररूपस्यागोचरः॥ एवं च विषयावद्योतने
यमेयं पराभवेदित्यभिप्रायेणोक्तं॥ एवं च प्रसारद्धृतोक्तं॥ परा एवशब्दोमापारेणा अन्नाविशेनियममा
ह॥ तदापररूपं यदापारविशिष्टतदाहृद्धिः॥ नियोजनेनियोगो व्यापारः इति व्यक्तमत्रैरिति॥ तन्न॥ परैव

सि.र.
३६

पूर्वं ज्वलने शरीरं ममेव जन्मांतरपातकानामित्यादौ व्यापाराणां विष्ठलेन पररूपप्रसंगात्॥ अनवकृसोनिपमाभा
वे नाव्याप्तिश्च॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यादौ तोश्च प्रयोगविरोधाच्चेति॥ शकंध्वादि॥ विषयत्वं तत्र स्पर्थः॥ श
कंध्वादिविषयेत्वमित्यनुमतो पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः॥ तापकृतिद्वेधेरं॥ पोषास्यां समर्थास्यां कतंते स्य इति निर्दि
शात्॥ मासकृतस्त ओमाङोश्चेति विकारस्यानुकृ सनु च्छमार्थत्वादिहल्व्यमित्याहुः॥ तच्चरेतीति॥ अत्र भावः॥
आदित्यपिकाराद्कारांतस्येवेदं रूपमतोमनुमनमत्त इत्येवमादीनां हल्लंतानां घघोरत्वादित्वाद्धलोपे पश्चाद्धेनप
ररूपमित्याहुः॥ तदस्मारं॥ अत्यलोपार्थं यघोरत्वादित्वसावस्यकबेलतस्व पररूपत्वस्याप्युपपन्नोतेषां शकं
ध्वादित्वकल्पनावैयर्थ्यप्रसंगात्स्यादेतिस्येवमूलोमेसमीचीनमितिभावः॥ एकामारे शाविशेषणामंधः
कूपः॥ कर्कीणां राज्ञां अंधः॥ वररीवाबीनुरीयोतः॥ कुलटेति॥ कुलस्याटेति षष्ठी तत्पुरुषः॥ अटतेः पचा
द्यच्॥ मिश्रकीवं चकीबोध्यते॥ मनीषेति॥ मनस ईषा॥ अतः पररूप॥ मतीन रस्यलोपः कारमात्र सेतिते
यं॥ मनीषितं इति तु ईषिनेमनस इति परिशिष्टासाधु॥ तारकादित्वादितविचा॥ हलीषेति॥ ईषालांगलदं
डः॥ षष्ठीसमासः॥ ईषदंष्ट्रा॥ ईषगामादिषु आगमगोऽश्च हल इत्यप्रत्यये मध्यमोपधोग्यं॥ पत्तप्रभृतशंके

राम
३६

ष्योतिशः ष्विपांलांगलदंडके इति रमसकोशात्तात्मव्योपधस्तस्मिन्परे आङुणो हल्ले शेत्येवरूप॥ पतंजलिः भा
ष्यकारः॥ पतञ्जलौ॥ मशरव्यमसकादित्वात्समासः॥ पतञ्जलिर्यस्मिन्नमात्कार्यत्वादितिवा॥ मार्तंड इति॥ म
र्तंड इति पररूपेमर्तोरण॥ केचित्तु मार्तंड इति सवर्णदीर्घमाहुः॥ विश्वामित्रो उत्तमापशुर्गोत इमादिवारिक
प्रयोगास्तेषामनुकूलाः॥ मकृज्ञोरनः॥ बुरणा॥ ममशान मित्याय पीहरस्युम्यं॥ ओत्वोष्ठयोः॥ श्च्कतेल्वारकव्रत
मात्प्रसासस्ता अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च सत्वे पररूपं वक्तव्यं इत्यर्थः॥ तेन वृषल स्कतो ष्ठव्रणा स्तारस्मत्र
वृद्धिरेव भवति॥ स्थूलोतुरितिकर्मधारयः॥ ओमाङोश्च॥ अत्र चकारोप्यर्थः॥ नचैवंङीसतुकपेणा
र्थः सतः तद्याच आक्रशेपात अशपातवकरण्पांहितिसेव भवति इति॥ नचैवमपिमध्येयवारस्यापेन शिवहित्या
देपररूपस्य वृद्धिर्वाधकत्वेपिकरुपारित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार इति वाच्यं॥ मान्यमते वा ध्यसामास
विंतासंधारणात्॥ मिसाल वकारस्य पुनर्विधानार्थत्वान्नदोष इत्याहुः॥ शिवेहीति॥ शिव आ इहीत्यत्र पूर्वं धा
तुरूपसर्गेणायुज्यत इति मते धातूपसर्गयोराङ्गुणे कृते पश्चात्पररूपं प्राप्तं॥ पूर्वं धातुः साधनेनेतिमते त्वं न
रंगत्वात्सवर्णदीर्घे कृते आद्गुणेनेव तन्सिद्धिरिति भावः॥ अव्यक्तानुकरण॥ अव्यक्तः वर्णाभिव्यक्तो यस्य शः

सि॰र॰
५०

शब्दःतस्यानुकरणंतदाह।ध्वनेरिति॥अकःसवर्णे॥इकोयणचीत्यतोचीत्यनुवर्त्ततेतेनाह॥अचीति॥अकोकी
ति॥अन्यकेचित॥ऋतिऋवेतिवार्त्तिकेस्वयमनुपपन्नत्वादद्धृकारइत्यत्रातिप्रसंगएणकारणाप्यापिकस्यसवर्णा
ग्रहणस्यसूत्रेयाकीत्यस्यकरणोऽतिगौरवान्नेत्याहुः॥अस्मेतुऋऌवर्णयोःसावर्ण्यमाश्रित्यभाष्येतद्वार्त्ति
कस्यापिप्रत्याख्यातत्वान्नाधिकंचिदपिगौरवं॥तथाहि॥वार्त्तिकद्वयविधेयवर्णद्वयस्यापिअचूत्वसिद्धमेव
र्णसमाम्नायेऋऌक्रमश्चेन्नरपाठःकर्त्तव्यःतेनप्रत्याहारत्वंसिद्धं॥तंतस्यचस्वेदीर्घसंज्ञापिसिद्धाअतएव
त्रिमात्रयोःप्लुतसंज्ञापि॥अस्यप्रत्याहारत्वात्॥एवंचहोतृऋकारइत्यत्रद्वयोर्ऋकारयोरेफद्वयपुरस्कृत्वा
द्विवृतत्वाच्छ्रकराविन्नेफद्वयपुरस्कृऋकारः॥कदाचिद्विवृतऋकारश्चभविष्यति॥होतृऌकारइत्यत्रापि
राचिद्दृकारांतरतमःऋकारःकदाचिद्दकारांतरतमलद्वयपुरस्कृऌकारइतिसर्वेणावेष्टसिद्धोकिंवार्त्तिकद्वये
नेति॥एवंचाकोकिदीर्घइत्युक्तेपिनकिंचिद्बाधकमित्याहुः॥द्विमात्रमिति॥अईदृतौप्रमात्रमितिकेचिदाहुः॥
तन्न॥भाष्यविरोधात॥नहितथासतिवर्णद्वयस्यापिदीर्घसंज्ञास्तिध्यर्थेवर्णसमाम्नायेपाठःकृतः। राम
तिद्दिक॥वक्ष्यतरति॥एवंचहोतॄकारःहोतॢकारःहोतृऋकारःहोतृऌकारःहोतृऌकारइति ५०

पञ्चपाणिभवंतीतिभावः॥एङःपदांतात॥ङसिङसोश्चेत्सूत्रस्थात्रास्यदांतविषयेलब्धेउत्तरार्थंपदांतग्रहणमि
हैवस्पष्टार्थंकृतमितिभावः॥सर्वत्रविभाषा॥एतस्मात्सर्वत्रपठितानांयनुष्पुरस्तादीनांप्रायेणछंदोविषय
कृतयेतदपिस्यान्तथात्वंस्यात्तन्निरासार्थंसर्वग्रहणंकृतं॥तद्व्याचष्टे॥लोकेवेदेचेति॥प्रकृतिभावइति॥प्रकृ
त्यांतइतिसूत्रात्प्रकृत्यानुवृत्तेः॥इकोगुणवृद्धीतिसूत्रेनांतःपादमितिभाष्यस्वरससिद्धत्वेपिपाक्षिकप्रकृतिभावस्या
प्रसिद्धत्वादितिभावः॥नेतिपाठेपूर्वरूपमेवानेनपक्षेनिषिध्यते॥नचैकदेशविकृतन्यायेनचित्रग्वग्रमित्य
त्रातिप्रसंगःशंक्यः॥एङःपदांतादितिसूत्रान्मण्डूकप्लुत्याङइत्यनुवर्त्त्यैङंतस्यगोरितिव्याख्यानात॥नचैवंहेचि
त्रगोऽग्रंइत्यत्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं॥प्रतिपदोक्तस्यैवतस्यग्रहणात॥लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणमितिभाषात॥नचपर्यायेहरणोसनप्रवर्त्तेतस्मादेवउपदेशइत्यत्रज्ञापयिष्यतेऽमथापिचित्रग्वग्रमित्य
त्रपणैनस्यादितिवाच्यं॥वर्णाश्रयधामेनप्रवृत्तेस्तत्रगोकारस्यतत्रैवावस्थानात॥अवङ्स्फो॥अपिसेव
सत्वपितुमक्वचितमितिकेचित॥गवीति॥सप्तम्यवङिगावइतिस्यादित्यर्थः॥गावाग्रइति॥गवामश्वीवेतिवि
ग्रहः॥अक्षाणोऽदर्शनादित्यत्र॥पुंस्त्वलोकात॥इंद्रेच॥आरंभसामर्थ्यान्नित्यमेवतद्बाधंसूत्रेनित्यमितिपा

सि॰र
४१

ठेग्नाकरः ॥ अथ प्रकृतीति ॥ ननु सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावस्य प्रक्रांतत्वादसंगतमिदमिति चेत् ॥ अयं भावः ॥ अवङ्
स्फोटायनस्येंद्रे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणापठितमप्यतद्बहिर्भूतं नित्यवश्यं पाठ्यं ॥ ताभ्यां तद्विधानात् ॥
न चैतस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात्प्रकरणस्यैतेनत्सर्वं संपपादमिति वाच्यं ॥ एवं ह्यपवाद
त्वस्यापि तुल्यत्वात् ॥ एतत्प्रकरणापाठस्य गोशब्दान्तत्वस्पष्टार्थत्वात् ॥ एवं च स्वलेख्य प्रकृतिभावप्रकरणाद्बहिर्लि
त्तत्र चद्वयंपलिखितं तत्प्रसंगात्सर्वत्र विभाषेति सूत्रमपि तत्रैवेति ॥ प्लुतप्रगृह्याः ॥ एको मराणायी सतोऽयीत्यनुरु
ये वसिष्ठो पुनरयं प्रगृह्यतां प्लुतप्रगृह्या योर्भिन्नविपरतः संधिः स्यात्तत्त्वमेव निमित्तीकृत्य प्रकृतिभावविधानार्थं ॥ तेन
जानु उ अस्य रुजति जान्वस्य रुजतीति सिद्धं ॥ इहेकादेशस्य परादिवत्त्वे नग्रहणात्प्रगृह्यत्वेपणाभावे प्रमद्भावेति
प्सेव इत्यत्र ॥ प्लुतभावीप्रकृत्येति न व्याख्येयं ॥ लक्षणाया मानाभावात् श्लोकः इतीमा द्वे वेकारे शेनप्लुतस्य
विदस्य प्रसंगादिति हरदत्तइत्याशयेनाह ॥ प्लुताश्चेति ॥ एहि कृष्णेति ॥ हराद्दूते चेति प्लुतः ॥ हरीइति ॥ ईदूदेद्वि
वचनमिति प्रगृह्यत्वं ॥ निमित्तमिति किमिति ॥ विभाषेत्यस्याप्यवृत्तित्वादिवनिवृत्त्यपन्ने दिति भावः ॥ इकोऽस
व ॥ एङः पदांतादतीत्यतः पदांतादित्यनुवृत्तं प्रथमप्याविपरिणाम्यत इत्याह ॥ पदांतादिति ॥ चक्र्यत्रेति ॥

रम
४१

अत्र संयोगादिलोपो न ॥ अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाकात् ॥ न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधः शंक्यः ॥ तस्य
दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति कथनकत्वात् ॥ कार्यकालपक्षे एकपदाश्रितत्वेनांतरंगे संयोगादिलोपे कर्तव्ये
परद्वयाश्रितत्वेन यणो बहिरंगत्वा ॥ सिद्धत्वाच्च ॥ वाप्यश्व इति ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ पत्नुसंतोपामिति समा
स इति कोऽस्य भावः शुक्लं तन्मेन्यवोवाचाम ॥ न च सह सुपेति समासः पाक्षिक इति वक्ष्यमाणत्वात्कथमत्र निषे
धः सिन्नित्यसमासयोरिति वार्त्तिकादिति वाच्यं ॥ भाष्ये निसयग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वात् ॥ पार्श्वेमिति ॥ पश्वो
णासवर्चस्यः ॥ इति वार्त्तिके नत्यग्रहणस्य सिन्नित्येति पदसंता ॥ आर्च्छेरिति ॥ ऋदतो ॥ लुङ् ति पूर्वशापः ॥ पाघ्रा
ध्मेत्यादिना ऋर्छादेशः ॥ इतश्चेतीकारलोपः ॥ आङ्जादीनामित्याडिति लाध्वात्तेराघववपवइत्यपदांतत्वामिति
भावः ॥ प्रप्रनक्षीणामिति ॥ दिक्संख्ये संज्ञायामिति कर्मधारयसमासः ॥ प्रतिभिवाहे ॥ आशीर्वचनेनं प्रत्य
भिवादः ॥ संप्रत्यर्थो विषय पहंतहाहास्कर विषये इति ॥ उक्तव्याख्यानस्य फलमहहरेति ॥ सक्तून पिवेति ॥
कृतेः ॥ प्रप्रोरणतोष्ट्रं ढुतीर्थोपिशब्दः ॥ अत्रानंतस्य ग्रहणं चिंसप्रयोजनं ॥ नवाम नितस्मिन् अङरो रिति
टेरेव विशेषणं सामंतस्थेला भइति वाच्यं ॥ एवं प्रयोगकरणात् ॥ अप्रघाहराद्धृतेगुरो न्न तरला घेक

सि.र.
४२

मेवमत्रं कुर्यात्॥ अपेर्भ्रहणं तु कार्यमेवा पर्यन्यत्वलाभार्थं॥ अन्यथा गुरुहस्वमनिक हउतानामेव पर्यायत्तात्सान्न
तुदितिहा निक प्लुतस्य तस्य पर्वे सूत्रेणाविहितत्वादिति भावः॥ हे व हूतेति॥ वाक्यत्वं तय नपदे ऽस्पारावेहीस्य ध्याहर्व
॥ एवमग्रत्रा पूह्यं॥ ऊत्लकृ इस्य ऊत्लकारो पदेहीन तयोः सावर्ण्यं निस्यत्वतापन्ना तहू ३ सप्ति विसत्रान्ततइति
ति पर्कहास्तो नेस्कृत्॥ नन्विह केकग्रहणं व्यर्थं॥ भाग्यवचनेनैव विक्कमातिद्धेः नच पक्षेय स्मिमरेयावंति गहल्व
गर्थ नितावतोऽप्राप त प्लुतप्रसंगेन घ्याहृत पएकेकग्रहणमिति वाच्यं॥ तवेवांतश्च्व पागपरित्यक्त्वप्रापद्
ह ग्राह्न ज्ञापकारेक स्मिन्प देउराल विशिष्टप्लुत दूपस्य समावेशायोगात्॥ न चेकस्मिन्पदे प्लुतद्वयसमा
वेशायोगे पिवाक्यस्येत्यधिकारात्त पदान्तरे तत्समावेशोपपत्तिरितिवाच्यं॥ परस्यैत्यधिकारस्यापि सत्वात्॥ अ
मयोनर सूत्रेनच्छुव्यवच्छा नूइत्यादौ नां तस्येत्यप्रमयो नलभ्यते॥ एवंचैतद्वाक्यस्य टेरितिसूत्रेभाष्ये॥
तस्मादेकेकग्रहणं व्यर्थमेवेत्याशंकाह॥ पर्यायार्थमिति॥ अनुदात्तं पश्नान्तामिपूजितयोरितिविधी यमा
नानुदात्तप्लुतेन सह समावेशान हसमर्थमितिभावः॥ सर्वः प्लुत इति॥ नचानेना नाभावः॥ सर्वः प्लुतः साहसमनि
च्छता विभाषाकर्त्तव्य इतिभाष्यस्येव नत्वात्॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति सूत्रे चेदं पठितं साहसंशास्त्रसाम

राम
४२

निछतेत्यर्थः॥ शास्त्रमनुरुंधानेनापीति पावत्॥ चितुहीति॥ विभाषापृष्टप्रतिवचनेहेरिति प्लुतः॥ किमिदं मप्यावे
तन्यमितिशेषः॥ तनूप्रतिवक्ति चिहीइ मिति॥ ईदूद् शब्दो वाक्यांतइच्छानतु चितुहीत्यनेनैकवाक्यता पत्तेः॥ अन्यथा
वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्द्विशब्देकारस्य प्लुते नस्यादिति भावः॥ उभयत्रेति॥ इतिशब्दे परतः प्राप्नि मत्रो भाष्य इत्य
र्थः॥ भाष्ये तत्तीग्रहणं प्रत्याख्यायपव शाइयवशेषमिसत्राषिविकल्पइतिस्थितं॥ ईदूदे॥ अत्र ईदूदे दग्रहणादि
व वनमित्यस्य विशेषणांते नतदंतविधिरित्याह॥ ईदूदंतं द्विवचनमिति॥ पचेते पचेथे इत्यादौ संज्ञासिद्धपेत
दंतविधेरावश्यकत्वे हरी विस्तूमाले इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावाल्लभ्यते इति भावः॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणांत
दंतग्रहणं निषिद्धाद्विवचनांतमीदूदंतेन गत्यात इति कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र नातिप्रसंगः॥
इहहरी३ इत्यत्रा ऽ नार्थ इतो प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धप्रगृह्याश्रयेप्रकृतिभावे प्लुतस्याश्रवणा
निष्कृत्तेः॥ तथा च पछेवस्पेति॥ वहुवचनेप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं॥ प्लुतप्रनिषेधहि प्लुतस्येतिषेधप्रसंगो
येन विहितत्वादिति॥ तत्र प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति॥ ईदूतौस्तपरत्वाद्धरन होत्वादेकारस्याग्रहणात्वे
विरर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाञ्चेतिचेत्सत्य॥ कार्यकालपक्षे सोत्रयोगासायवार्प्रकरणमितिसाधेनमपरिहा

सि·टि· संज्ञांप्रत्यपि प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र प्लुतग्रहणान्नासिद्धः प्लुतः स्वरसंधिविधिनिमित्तापन्नात् प्लुतः सिद्ध एवेति तस्य संज्ञा नास्ति
ध्यतीति पर्योदशापस्येवाभ्रि सासिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यसंधिविधिनिमित्तापन्ना प्लुतः सिद्ध एवेति तस्य
४२ ताभविष्यतीभगवान्समादधौ ॥ कैयटस्तु व्यक्तिपक्षे शास्त्रासिध्या पत्ताद्य प्लुतबुद्धावस्तत्यो प्रगृह्यत्वे वि
धीयमाने द्वियात्रविषयावुद्धिः प्रवर्त्तेनेति व्याचख्यौ ॥ एतावता भाष्यकैयटग्रंथेन स्थानिवद्भावात् प्लुतस्या
पि संज्ञा सिद्धेति लब्धं ॥ यत्तु हरदत्तेन संज्ञायामसिद्धः प्लुतस्तथाप्यनुनासिकपक्षे तस्य सिद्ध एव ॥ न तस्य प
स्यानेन प्रगृह्यसंज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोनुनासिकस्य स्थानीकिंतु त्रिमात्रः न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि
प्रगृह्यत्वं ॥ अल्विधित्वान्न हि रूपयोर्देशेपि कथमिवेष्टसिद्धिः ॥ कथं वा ग्रंथेषु नपूर्वापरविरोध इति दूषं
मस्यान किंचित्सपारधे ॥ तन्न ॥ संज्ञाविधावीदूदादीनां द्विवचनरूपसंततिविशेषणत्वे नाश्रयस्यापि प्रगृ
ह्यत्वस्य द्विवचनादिसमर्पणाय निष्पत्त्यास्य प्रसारणमित्याद्यमात्रधर्मत्वाभावात् ॥ अन्यथा रोधे द्वेत्याद्ये
नां कृतानां धातुत्वस्य प्रत्येते प्रथंवेदस्याद्देप्रत्ययत्वद्विवचनत्वस्यापि अनापत्तेः ॥ अग्नी विहद्दुस्ता हे
न योरल्धर्मत्वात् ॥ किंवकुनान्नपोइव द्दतोस्ते न स्यात् अल्विधित्वात् ॥ एकदेशविकृतत्वान्निवद्भावे एम
४३

तिसिद्धांतात् ॥ किं वा प्रयत्नविसारादिर्विहितिनितेषु दत्त्वादेशेषु स्थानिवद्भावान्निङ्स्य पतस्य प्लुतो लोप इति सिद्धांतो व्याकुप्येत ॥
अत एव प्लातेति सूत्रे अग्नावामिस्यत्रालेकृतेरानत्वाभावात्स्वरसंज्ञाविरहात्तनुदृश्नस्यादिति भाष्यप्रयोदेशेनुपप
न्नमित्यपि मैत्यकार्यकालपक्षं प्रतिष्ठाप्रयमित्यपोजयतकैयट इति हलंते वक्ष्यामः ॥ एतेन स्वमतेपि अल्विधित्वम
स्तीत्येवं परिहृतः कौस्तुभेग्नावामित्रस्य समनोरमावपरास्ता ॥ यदप्यत्र कौस्तुभे हरदत्तोक्तरूपणे ज्ञायमप
पिद्विमात्रः त्रिमात्रेणापहृतः तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनात् त्रिमात्रेपि द्विमात्रोयमिति
बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा प्रवर्त्ततेन न विहद्विमात्रे कृता संज्ञा स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे आनयामः ॥ येनानल्विधावितिनि
षेधः शंक्येत ॥ न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न ज्ञोचरयतीति प्रयुक्तं ॥ एतावतैव परं विशेषः ॥ रजतभ्रमो
नाहार्यः प्रवर्त्तकः इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यो रोपः तत्तच्छास्त्रस्य प्रवृत्तिजावप्रवृत्तौ च नियामकः ॥ कैयटस्याप
मेवार्थ इति नव्याः ॥ तदपि न ॥ पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेध इत्यादि भाष्यआकोपात् वाप्यसिद्धत्वप्रक्रियायां खउनाय
प्रवृत्त मनोरमाविरोधाच्च ॥ न हि कार्यासिद्धपक्षेपि मनोरथ्येः ॥ अमू अमी इति च न सिध्येदिति स्ववचे ॥ आहार्या
रोपस्येहापि संकरत्वात् ॥ असिद्धपदस्यारोपलक्षकत्वे मानाभावाच्च ॥ नेचेहत्से भाष्यमाने ॥ तस्मात् [illegible]
व्याख्यातत्वात् ॥ नापीहत्य कैयटतात्पर्यकथनभावकेप्रयुक्तं ॥ प्लातेतिसूत्रे कैयट यथानुरोधेनेहापि स्थानिव

सि·र· भावेनैव प्लुतस्य प्रगृह्यत्वसिद्धिरिति चेन्न तस्य तात्पर्यालोचनात्॥ पद्योक्त्यमम्कनेत्यत्र दीर्घो मुखशब्द एव दशाबोपमितिव्याख्यानात्
४४ तिनस्यहिहाए यत्नाघाश्रमशो ननाभावे कर्तव्ये प्रभावो नास्ति द्वस्य श्लेषे व्याख्यानं कृतमिति॥ तदपि न॥ ताख्या
नस्य प्रश्लेषस्यासत्वे वा प्रकृतभाष्यादिना कृत्स्ने जंतस्य सन्निपातपरिभाषाप्रयोजनप्रपंचकस्य प्रश्ले मन्नेत्येत
त्यं व्याचक्षाणेनवैपटे नवसहविरोधेनविसर्गलत्वप्रोव्यात॥ किं च मकृशब्दे दृशब्दात्पोव्यर्थः॥ उकारे अकारमा
श्रीरोपरो वृत्तिसिद्धः॥ किंचैवं परत्वाना लेकृते अमु औ अमुई इति स्थिते वृद्धिगुणयोः सतोरमो अमई इत्येव स्यात्॥ मश
ब्द एव दइति वुध्याप्रत्येवं परपोरेकारे शेकृते रकाराभावात्सकेत्प्रहनसाद्व॥ मतस्य पुनरप्रवृत्तेः॥ मतशास्त्रमस्या
तेया भावाद्व॥ तथा च अमु अमा अमम मा अमुपोरित्यारिंदं नजल्ला जललिखेस्यात्॥ तस्मादाहर्षरोपस्य उ
ह ता न्निर्मलत्वात्स्यानिव भावेनैव प्लुतस्य प्रगृह्यत्वसिद्धिरिति स्य बधेयं॥ वस्तुतस्तु तस्मात्हारव्दे दैन प्लुतस्या
पि प्रश्लेषान्यवकृश्वि दोषः॥ अत्र च तत्परत्वं लिंगं॥ अन्यथा हस्कृत्तीमाग्रणानामपेरके त्वेस्यद्वार्थमेवे
साप घेत॥ अकुर्वेत्यत्रैस्यत्रह स्यात द्विवचनेनाप्ति व्याप्तिः॥ तस्य प्रश्लेषाभावात्॥ अन्यथापि द्विवचनामत्त्वेवद्र
यात॥ एवं च कार्यकालपक्षेपि प्लुतस्यानुनासिकपक्षे दासेन काचिदनुपपत्तिः॥ एकारे लेजइ द्व सागात राम
वोध्या॥ जातिपक्षो वा॥ न चैवमाद्रतोरपीहत्ति दोषोपुतप्रश्लेषो व्यर्थः॥ प्र॥ ॥ एवं च कार्यकालपक्षे ४४

यत्नाधिक्ये नविशिष्टव्यक्तिगताकृत्याश्रयणात् द्रुस्वस्यैव प्लुतस्यापि न स्यादिति कैयटोक्तेः॥ यथा स्यत्वे गामानापेत्यक्तेन
कृशानयनं॥ एकारे तु हस्वाभावात् न प्रयत्नाधिकमिति वैषम्यं॥ तत्फलं च अग्नी इ इति हरी इ इति इत्यादौ यत्नेरवशिवे इति गं
गोऊ इतीत्यादावपीति दिक्॥ ननु मरागी वो इत्यद्वंपती वेत्यादिषु कथं संधिः॥ न च मरागीवादीनां प्रतिषेध इति वृत्तिकारादिपठित
वचनान्न दोष इति वाच्यं॥ तस्य भाष्येऽपठितत्वेन निर्मूलत्वादित्याशयेनाह॥ मरागी वेत्यादि॥ इवार्थे इति॥ वंप्रत्वेन सिजानीयादि
वार्थेचनदृव्ययमिति मेदिनीकोशात्॥ रोदसी वेत्यादौ वेदे रोदसी इ वेति प्रहकाराः पठंति तत्र ध्वंदसत्वात्समाधेयमिति कै
यटहरदत्ताद्दयः॥ अदसः॥ उत्वमत्वयोराश्रयात्सिद्धत्वमन्यथाऽदः शब्दसंबंधिमकाराः पठंति तत्र छंदसत्वात्समाधेयमिति कै
यटहरदत्तादयः॥ अत्वमत्वयोराश्रयात्सिद्धत्वमन्यथाऽदः शब्दसंबंधिमकारात्पायोरीइतीरभावान्निर्विषयमिदं सूत्रं
स्यात्॥ न च यत्रोत्वमत्वे सिद्धे अणोप्रगृह्यस्येत्यत्र तत्र कार्यकालपक्षे इदं सूत्रं चरितार्थमिति वाच्यं॥ तथा सति तत्रैवादसो
नेति ब्रूयात्॥ ननु उकारानुवृत्तिर्व्यर्था॥ स्त्रीनपुंसकयोरदरस्य औ इति स्थिते त्यदाद्यत्वे औङः शीभावे आद्गुणे च कृते ऊत्व
मत्वयोरसिद्धत्वेप्यदंतत्वात् वैरोधस्य सिद्धेरित्याशंक्याह॥ रामकृष्णाविति॥ पुंस्यौकारांतस्यैवावस्थानादिति भावः
॥ स्यकारोपीति॥ न ह्यावेकारानुवृत्तिनात्पर्यग्राहकमस्ति हरावमिति भावः॥ शे॥ सुपांसुलुगित्यादिना विहित

१

सिर.
४५

स्य प्रतिपदोक्तस्य शे इत्यस्य ग्रहणादिह न। हरिशो वक्रशो इति माल्लौ हित्वान्नत्वर्थे पदप्रत्ययेसम्बन्धिकवचने रूपं॥ छान्दसमपीदं
प्रकरणशुद्ध्यर्थमिह पठितमिति भावः॥ मिश्रास्त्वेत्वैराये मेराय इत्यत्र त्वे इति मे इतीत्यनुकरणस्य लौकिकत्वेन भाषायामपीह
सूत्रमावश्यकमित्याहुः॥ अस्मे इति॥ अस्मभ्यमित्यर्थः॥ भ्यमः शे आदेशे षेर्लोपः॥ निपात॥ निपात इति किं॥ अकारो वास
देवस्यात् अ इन्द्रं पश्य एरं पश्य॥ एकाच इति किं॥ प्रेदं ब्रह्म॥ नचैवमप्यत्र दोष इति वाच्यं॥ लाघवात्कर्मधारयस्यैवाश्रि
तत्वात्॥ बहुव्रीहौ तु गौरवमिति वक्ष्यते॥ नचैवमेकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं॥ असति तस्मिन्वर्णग्रहणे तदन्तविधावज्झन्त
निपातेति व्याख्यापत्तेः॥ नचाऽनाङिति पर्युदासेनैवाज्रूपनिपाते लब्धे निपातस्यैकाजिति पदद्वयं व्यर्थमेव पर्युदासे वाङ्गी
कृतत्वात्स्याद्बाधकेति वाच्यं॥ ओत्सूत्रेमाप्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात्॥ सूत्रकृता प्यनाङ् इत्येव वक्तव्ये नि
पातग्रहणं स्वकाजग्रहणं च कुर्वता प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाभ्युपगमात्॥ भाष्यकृता तत्पोरप्रत्याख्यातत्वाच्च॥ किंच गुरु
भूतप्रसज्यप्रतिषेधमङ्गीकुर्वाणस्य भगवतो भाष्यकृतः सूत्रकृतश्चालक्षणमेकदापि संमतं तस्मात्तथाहि॥ उञु तो निपा
तयोरनुकरणाः ओः आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यनेनाव्ययीभावेऽव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसक इति
ह्रस्वत्वे चाव्ययादाप्सुप इति सुपो लुकि कृते इइं उउं इत्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावे सत्याङ्ग्रहणेन ग्रहणादनाङि

राम
४५

ति प्रगृह्यत्वप्रतिषेधे संधिर्भवति इदं विद्वं इति॥ पर्युदासे तु नैतत्सिध्येत्॥ एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादाङ्-
भिन्नस्यापि सत्त्वात्॥ निपातसमुदायो वा आ इ ए ओ औ इत्यत्र गुणवृद्ध्योः एए औ इति॥ तस्यो विसंधिर्न स्यादिष्यते
च सः॥ एतेन पर्युदासमेवाश्रित्यानिपातग्रहणमुत्तरार्थमिति समादधाना दीक्षिता अपि प्रत्युक्ता इति दिक्॥ आङ्व
र्जमिति॥ प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यं॥ तथा चाङ्वर्जनीय इत्यर्थः॥ एवं तात्कर्मिशिघम आङो न भवतीति याव
त्॥ एवं चोक्तभाष्येण सह न विरोध इति भावः॥ आ एवमिति॥ पूर्वमप्रक्रान्तार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः॥ नचैवं
पूर्वममंस्थाः संप्रति त्वेवं मन्यस इति॥ आ एवं किलेति॥ स्मरणस्य द्योतकोऽयमाकारः॥ तमाकारेणास्मृतार्थः स एवमिति रूप
ते॥ एवं किल तन्मतमिति॥ ननु आकारस्य क्वाप्यश्रूयमाणत्वात्कथं ङिदङिद्विवेक इत्याशंक्याह॥ वाक्येति॥ तदुक्तं भाष्ये ईषदर्थे
क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः॥ एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इति॥ तत्र मर्यादाभिविधौ चेत्यत्र समाहारद्वं
द्वे आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभाव इति मिश्राः॥ विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः॥ ओह्युमेतः॥ ओदन्तान्त
न॥ आहि छ त्रादिति पर्वाणि पातानां क्रमेणोदाहरणानि॥ तत्र लाघवादहो ङित्त्वं ह्रस्वरूपवतात्पर्यं न तु ङित्त्वं ह्रस्वरूपाणि
त्वात्॥ तेनाथ आ अप इत्यस्य समस्यम्प्यर्थहेतुरेव्याकारस्य ङित्त्वं सिध्यतीति॥ ओत्॥ इह निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन वि

२

४९ रोष्यत इत्याह॥ ओदन्त इति॥ अहो इति॥ अयं सखं ऊँ॰ खं ऊँ वेति पक्षद्वयं॥ तत्राद्ये पक्षेपि पूर्वसूत्रेणैवेदं गतार्थं स बो उष्म
अपृक्षीति वत्॥ तथा प्यो अयति मो चित्सखाय मित्याद्यर्थमावश्यकं॥ आ उ ओ इत्यत्र आ उ॰ ना ऊँ रेकादेश स्यात् तद्वद्भावादा उः ग्रह
रोन प्रग्रहणाद् नाऊँ॰ इति प्रतिषेधः स्यात्॥ यत्तु यर्पदासेनाप्येतद्गतार्थमित्यचुस्तन्न॥ पूर्वसूत्रोक्तरीत्या भाष्यसूत्रलक्ष्यविरो
धात्॥ चादिषु विशिष्टपाठाद् खउत्वमिति हि तीयपक्षे सूत्रमावश्यकमिति स्पष्टमेव॥ अन्यार्थमपीदं परत्वादहो अयातमि
त्यत्रापि प्रवर्त्तत इति हि कु॥ निपात इति किं॥ मानो ज्ञ॥ न चात्र लाक्षणिकत्वान्नदोष इति वाच्यं॥ स्यात विशिष्टरूपोपादानस्थ
लएव प्रवृत्त्यंगीकारात्॥ अन्यथा ओ अपातमित्याद्याकरोदाहृतमसंगतं स्यादिति भावः॥ संबुद्धौ॥ भनर्घमानस्य ओकार
स्य विशेषणं संबुद्धाविति अतो निमित्तसप्तमीमिति चेतिवदित्याह॥ संबुद्धिनिमित्तक इति॥ परसप्तम्यां तु त्रयो इति न सिध्ये
त्॥ ऋषिर्वेदस्तदुक्तमृषिरोत्याद्दो दृष्टत्वादित्याह॥ अवैदिक इति॥ संबुद्धौ किं॥ गवित्ययमाहेति वृत्तिकृतः प्रत्युदाहरणं
॥तन्न॥ प्रगृह्यत्वे सत्यपि बाधकाभावात्॥ प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे पदांतग्रहणानुवृत्तेरावश्यकत्वात्॥ अन्यथा इको सवे
र्णे इत्यत्र सूत्रे पदांतग्रहणमनुवर्त्तत इत्याकरग्रंथो नुपपन्न एव स्यात्॥ अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामनर्थकत्वे
न प्रातिपदिकत्वाभावे सुबुत्पत्तिविरहात् तत एव लोपः शाकल्यस्येत्यपि न तस्मादहो इतीत्येव प्रत्युदाहार्यं॥ इह परत्वा राम

४९

२

दयं विकल्पः स्यादिति भाव इति न्याः॥ वस्तुतस्तु गोहितमित्यादौ विद्यमानस्य लब्धपदसंज्ञस्य गोशब्दस्यानुकरणे प्र
कृतिवदित्यतिदेशेन पदत्वान पायादुक्तिऽत्र इदाहरणं सम्यगेवेत्यवधेयं॥ इतौ किं॥ पटोऽत्र॥ अनार्ष इति किं॥ ब्रह्मबंधमित्य
ब्रवीत्॥ उञः॥ शाकल्यस्येतावितिपदद्वयमनुवर्त्तत इत्याशयेनाह॥ इतौ वेति॥ निपातस्यैकाजिति प्राप्ते विकल्पोयमिति भा
वः॥ उ इह उमऊँ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातं॥ न च योगविभागे फलाभावः॥ तथा सति निपातस्यैकाजित्यनेन नित्यमे
व सिद्धं प्रगृह्यभावस्याञः स्थाने विकल्पेन ऊँ इत्यादेशो भवतीत्यर्थः संपद्यते तथा च उ इति ऊँ इत्येव रूपद्वयं स्यान्न तु विती ति
॥सति योगविभागे उम इतौ विकल्पेन प्रगृह्यसंज्ञा यामादेशविकल्पे उक्तरूपत्रयं सिद्ध्यति॥ इति॥ इतौ वेति॥ अवैदिक इति
शेषः॥ अनार्ष इत्यनुवृत्तेर्हेतावुक्तत्वात्॥ प्रगृह्यमित्यनुवर्तत इत्याह॥ प्रगृह्यश्चेति॥ न च मास्तु तदनुवृत्तिरादेशमात्रविक
ल्पतामिति वाच्यं॥ प्रगृह्याप्रयोगे ये रप्युञोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशेन ह सिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्य सवर्णोनुनासिको
वकारः स्यात्॥ तदनुवृत्तौ तु प्रगृह्यत्वमप्यनेन विधीयत इति नोक्तदोषः॥ ननु स्यके नादेशसंज्ञो भयविधौ वाक्यभेदः प्रसंग
इति चेन्न॥ प्रगृह्यत्वानुनासिकत्वविशिष्टादेशस्यैव विधानेनावाक्यभेदात्॥ आनुनासिक इति॥ तेन परे तकं इति पदे त
इ इती त्यत्र परोनुनासिकविकल्पः सिद्धः॥ एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणमन्यथा परो यमिपम्वा सवर्णो इत्येवावक्ष्य

त॥ यत्तु यरोपमियतम्वित्येवा वक्ष्यद्दिति केचित्॥ तन्न॥ यतन्मुरारिरित्यस्यासिद्धेः॥ इति गुरुचरणाः॥ इहापि शाकल्यस्ये
४१ त्यनुवर्त्तत इत्याह॥ वेति॥ पदीदं नानुवर्त्तेत नदा उञ्जात्रस्यामिनेन नित्यनादेशे ऊँ इत्येकमेव रूपस्यात्॥ अपप्रगृह्यमिति प्रय
मांतपक्ष्यं तत्त्वेन विपरिणामप्यप्रगृह्यत्वस्य॥ स्य ऊ उ ऊँ भवतीति मिश्रौ कारी स्याव्याख्यापेततरां ऊँ इति वितीति द्वे एव रूपेस्या
त॥ उ इतीति रूपेन स्यात्॥ आनुवृत्तौ तु प्रगृह्यत्वविशिष्टादेशस्य विकल्पेन विहितत्वादुपत्रयं सिध्यतीति भावः॥ मय उञो
॥ नन्विदं व्यर्थं परादेशेनैव गतार्थत्वादित्याशंक्याह॥ असिद्धत्वादिति॥ अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां पठितमिति भावः॥ प्रकृति
भावमात्रे बाधनं तु न फलं॥ तथा त्वेइको परणावीत्यस्यानंतरं मय उञो वेत्येव वक्तु पात॥ इह नौवस्य समर्थो॥ इह नौ किं॥ प्रियः
सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति॥ अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः स्थाने पां सुलुगित्यादिना डादेशः॥ सप्तमीति किं॥ धीती मती स्तुष्टुती॥ धी
त्यामत्येत्यादि प्राप्ते टाविभक्तेस्थाने नैव पूर्वसवर्णो दीर्घः॥ अर्थो तर इति॥ सप्तम्यांश्चरूपमाणापांपावानर्थो व्याप्यामस्व इत्य
त्रवाक्ये वापी प्रकारकसप्तम्यर्थमात्रविशेष्यकः सप्तम्यंतपदेवगम्यते तत्॥ वानेवतस्यां तु सापामपि पदावगम्यते तदा
प्रगृह्यसंज्ञा भवति॥ ननु प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयप्रकारकोत्तरपदापदहितित्वे सतीत्यर्थः॥ एतच्च जहत्स्वार्थावृत्तिमभिप्रेत्यो
क्तं॥ जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पूर्वोत्तरपदयोर्वैरोविरानपेकानमकश्विशेष इति दिक्॥ अणोप्रगृह्यस्य॥ इह पर्क शसोमत्वहे राम

डुक्तो न फक्तः॥ गच्छतं हरी उ इत्यत्र प्लुतस्यानच्चरीत्यारोपेरणास्मन्मते स्थानिवद्भावेन वा प्रगृह्यत्वेपि स्वाश्रितत द्विन्नस्या
पिसत्वादनुनासिकापत्तेः॥ तस्मात्प्रसञ्ज्यप्रतिषेधो यं॥ प्रगृह्यस्येति॥ एतेनानुनासिकपर्युदास इति हरदत्तोक्तिरव्या
तपारमणीया॥ अस्मदुक्तप्रसज्यपक्षे तु सन्देहो षापेति अवधेयं॥ वावसान इत्यतो वेत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह॥ वास्यादिति॥ अ
णः किं॥ एधते॥ अजिति वक्तव्ये सामर्थ्यात्सर्वैरेणैवर्णाकारेण प्रत्याहार इती ह्रसिद्धं॥ ॥ ॥ इति श्रीसिद्धांतकौमुदीव्याख्या
ने रामकृष्णभट्टकृते कसिद्धांतरत्नाकरे संधिः॥ ॥ ॥ स्तोः श्चुना॥ स्तोरिति समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वमिति प्राचः॥ वस्तुतस्स
सकारसहितातवर्गो नास्ति तथापि अत एव निर्देशादिनापित घोगमिति ज्ञाप्यत इतिभावः॥ योग इति॥ अध्याहारलभ्य
मेतत्॥ इह स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं॥ निमित्तकार्यिणोस्तु न॥ शादिति लिंगात्॥ श्चाविति वा श्चुकेनेति निर्देशो पज्ञः पाचा
इत्याद्यावानंतर्यमात्रेपि श्चुत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं॥ न यास्कस्तोः श्चैवाश्चुरितिन्यासमंगी शादिति लिंगान्निर्दिष्टपरिभाषाया
नोपस्थितिरिति भिधायोक्ताव्याप्तिं परिजह्रुः॥ तन्न॥ याचते याचे इत्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः॥ पूर्वस्यत्यंगविक + ल्प + त्वासो
पतिष्ठत इति चेत्तर्हि स्तु॥ प्रत्याचूतरमित्यादौ सोत्वात्तन्न॥ तच्च ज्ञानमित्यादौ सवत्येव॥ विश्न प्रश्न इति॥ विच्छ गतौ॥ प्रच्छ ज्ञी
प्सायां पञ्च पाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङिति नङ्॥ छोः शू डनुनासिके चेति छ्ः॥ न च विश्न इत्यत्र ग्रहिज्येति संप्रसारणं स्यादिति वा

र्थं॥ अनेत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः जीतिषरिप्रश्ने उत्तमजित्याहि निर्देशेन तद्भावज्ञापनात्॥ न चैवं तस्मादेव ज्ञापकात् श्रु
५८ त्वाभावस्याप्युपपत्तौ किं शाद्दिति सूत्रे रोगेति वाच्यं॥ विश्न इत्याद्यर्थं निपातनादावश्यकत्वात्॥ किं चासति तस्मिन् क्वापि निर्दिनयो पि धा
संख्यापत्तौ रामश्रिवं तीत्याहावध्यापि॥ तस्माद्यथासंख्यासावज्ञापनार्थं क्रियमाणस्य प्रश्न इत्यादौ श्रुत्वनिषेधार्थं प्रव
त्तौ न किंचिद्बाधकमिति॥ यत्तु अबाधकान्यपि निपातनानि सर्वं तीति सूत्रादुहि श्रुत्वमाशंक्येति तदर्थं निषेधोपयोगा इति केचि
दुदंति॥ तच्चिंत्यं॥ बाधकान्येव निपातनानीति सर्वीहि सूत्रे भाष्यविरोधात्॥ किंच प्रश्न इत्यत्राप्युक्तरीत्या सूत्राद्धुहिः संप्रसार
णाद्युर्वीर मितिरिकु॥ एनाष्टुः॥ इहापि क्वापि निमित्तयोर्यथासंख्यं न॥ नोः षीतिलिंगात्॥ वक्रिणाडो कुस इति॥ डौकुमतौ॥ पद्दांत
स्येति न षुट् त्वस्यासिद्धत्वात्॥ सर्पिष्टममिति॥ ह्रस्वात्तादौ तिषत्वं॥ षष्ठमवतिरिति॥ समाहारद्वंद्वे पंस्त्रीत्वलोकात्॥ अन्ये तु ष
ष्ठिकानवतिरिति शाकपार्थिवादिसमास इत्याहुः॥ तन्न॥ संख्येति द्वंद्वनिबंधनस्वरासिद्धेरिति प्रकाशकृतः॥ वस्तुतस्तु स
मासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्ते वतत् त्तिरिति वक्ष्यते॥ षष्ठमापे इति॥ एव्यत्कृ परं षष्ठी समासो वा न तु कर्मधारयः द्विक्त्रय
संज्ञायमिति समासनियमात्॥ प्रत्यये भाषायामिति॥ अत्र प्रावामयरिमित्यमिति पठितं पंचहलेत प्रकरणे षष्मापट्ठ
णामित्यादौ हूतं पंच प्रसादकृतापरोनुनासिक इति वानुनासिक इति व्याख्यातं॥ तदेतत् सर्वं प्रामादिकमेव॥ चिन्मयमिति॥ राम
५८

नित्यं हृद्धशाराद्दिस्प इत्यत्र नित्यमिति योगविभागात्तादृप्येम पट चिन्मयं पत्रह्लेति त्रह्लेति सामानाधिकरण्यमप्यपघते॥ म
यद्वैतयो भीषायामिति विकारावयवयोर्मयडित्यस्याद्दिति भावः॥ उदः॥ तस्मादित्युत्तरस्येत्यनयापरस्य कार्यं विज्ञाय
त इत्याह॥ परयोरिति॥ अनुस्वारस्य ययि पयीत्यत्र परसवर्ण इति समस्तमपि सवर्णग्रहणं निष्कृष्येह संबध्यते॥ एकारे
शस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्॥ तदाह॥ सवर्णः स्यादिति॥ उत्थानमुत्तंभनमिति॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ॥ स्तंभि प्रतिबंध इति धातुपाठ पठि
तः स्तंभु रोधन इति श्नुविधौ निर्दिष्टः सौत्रश्च॥ मा वेल्फद॥ अत्र प्राचः॥ सस्य पूर्वसवर्णो न तकारस्तस्य संयोगांतलोपेन रा
कृततकारांतरभावेऽपि तकारं॥ अनविवेतिहि त्वेत्रितकारमित्याहुस्तन्नेत्याह॥ अत्राघोषस्येति॥ अत्र वार्त्तिकं॥ स्कंदेः श्छंदः
स्फयसंख्यानं॥ अघ्नेह्यर मुत्कदेश्रोगे च॥ उत्कंद को रोगः इति॥ न चात्र पकारलोपप्राप्त्यभावात्कथं तल्लोप इति वाच्यं॥
आर्धधात्वंदसत्वात्॥ द्वितीये भाष्ये तथैवोदाहृतत्वादिति॥ झयो हः॥ तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते तदाह॥ झयः परस्येति
॥ एच इग्घ्रस्वादेशे इति लिंगात् झय इति पंचम्येवेति भावः॥ उदः स्थास्तंभोरिति सूत्रात्पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह॥ पू
र्वसवर्ण इति॥ एतेन पूर्वेशाद्दो ध्याहार्य इति केचिदुक्तमपास्तं॥ न च सवर्ण इत्यस्यैवानुवृत्तिरस्तु॥ तस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञा
याः क्षतत्वादिति वाच्यं॥ हस्य सवर्णाः सवतीत्यक्रेरेकोष्मणां सवर्णानसंतीत्युक्तं सवर्णांतरविरहे हस्य हकार एव स्यात्॥

५

४८ नचेष्टापत्तिः॥ वचनवैयर्थ्यापत्तेः॥ अतः पूर्वग्रहणस्याप्यनुवृत्तिः कर्त्तव्या॥ अन्यतरस्यामित्यखंडो निपातो विकल्पार्थः॥
तदाह॥ वेति॥ सूत्रे वेत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशः पर्यायेषु लाघवगौरवं नादरणीयमिति ज्ञापयितुं॥ केचित्तु अन्यतरस्या वा पेस
आम् अंगीकार इति पदद्वयं व्याचक्षते॥ तन्नु अन्यतरस्येत्येव श्लिष्टो वाम ग्रहणं अर्थस्याहिक्युपेस्यं॥ घोषवत इति॥ इह घो
षवतो महाप्राणस्येत्युक्ते न किंचिद्बाधकं तथापि स्पष्टार्थं विशेषणांतरमिति भावः॥ तत्र अमेता विशेषणादुपस्यापि द्वित्ती
पत्तौ पवर्गीयस्यावृत्त्यर्थत्वं इष्टं॥ यांचित्तु येरुवेति॥ नतु रत्ती पद इत्येवकारार्थः॥ अतरतमत्वादिति भावः॥ शश्छोटि॥ झय इति
॥ पदांतादिति शेषः॥ निनविपूर्वाद्दुपेरौणादिके शिनिप्रत्यये विरपूशिमाद्दे नातिव्याप्तिः॥ अतस्व विरपूशी गोमती महो
दुत्यादिवैदिकप्रयोगा अपि न विरुद्धा इति भावः॥ तद्धिव इति॥ इह तत्शिव इति स्थिते जश्त्वे कृते खरि चेति चर्त्वमिति प्रक्रि
याकृतः॥ पक्षे तु तदोदांतत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात्तल्लेति नव्या आहुः॥ तन्न॥ नाशास्त्राणां पुणपत्सो सोन्याप्यस्पतेर
त्त्वात्॥ विश्वपावित्यदीर्घोच्चारिसिचेति स्वकर्तृकोपन्यासवत्॥ पदमपि प्रसाद कृतोक्तं॥ तदोवावसान इति चर्त्वे
कृते पश्चात् शिव + त्र + इत्यनेन संबंधे ततो जश्त्वचर्त्वे इति॥ इपितन। नुक्तरीत्या मध्ये शास्पानवबोधात्॥ जश्त्वे शि
वशब्दानपेक्षणाच्चा। छत्वममीति॥ सूत्रे अटीत्यपहाय अमीति पाठ्यमित्यर्थः॥ श्रोततीति॥ छत्वेनेति शेषः॥ श्रुतिरआ राम

४८

५

सेचनि॥ योपधपारेतु श्रुतिरक्षरणाइति॥ मोनुस्वारः॥ पदस्येत्यनुवृत्तं मइत्यनेन विशेष्यत इत्याह॥ मांतस्य प
दस्येति॥ हलीति॥ हलिसर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवृत्तेः॥ गम्यत इति॥ अत्रानुस्वारो नेति शेषः॥ नश्चापदांतस्य॥ व
चनेन मइत्यनुकृष्यत इत्याह॥ नस्य मस्य चेति॥ यशांसीति॥ जश्शसोः शिरिति शी नपुंसकस्य झलच इति नुमि सांतम
हत इति दीर्घे कृते नस्यानुस्वारः॥ आक्रंस्यत इति॥ क्रमु पादविक्षेपे॥ आङ उद्गमने इति नङ्॥ स्यतासी लृलुटोरिति स्य
॥ लुङ्क्रमोरिति नियमादिड्विरहे मस्यानेनानुस्वारः॥ अपदांतस्य किं॥ राजन्यश्य॥ अनुस्वारस्य॥ अङित इति॥ अकप
देलक्षणाच्च॥ चौरादिकरांयतातत्क्तः॥ निष्ठायां सेटीति लोपः॥ अकेसत्रोपदेशे नकारस्य वापमिति तस्यानुस्वारेणेन प
रसवर्णः॥ आंतरतम्यान् ङकारः॥ अंचित इति॥ अंचेः पूजायामितीट्॥ नांचेः पूजायामिति नलोपनिषेधः॥ कुंठित इ
ति॥ कुठ प्रतिघाते॥ कुटिचेति पठितत्वात्॥ इदित्वान्नुम्॥ शान्त इति॥ शम उपशमे॥ वाहां [illegible] तस्यांते त्यौदिनानि
पातनादिदुसावेत्र अनुनासिकस्य किझलोः ङ्क्ति इति दीर्घे मोनोधातोरिति मस्य नकार इति केचित्॥ तन्न॥ पदांते नत्व
विधानात् तस्मान्मस्य नश्चापदांतेत्यनुस्वारेणेन परसवर्णो नकारः॥ गुम्फित इति॥ गुम्फ ग्रंथे॥ नोपत्यफांताद्वेति अ
कत्वपक्षे नलोपाभावः॥ मस्येति॥ मस्यग्रहणमनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति भावः॥ सम्राडिति॥ राजृ दीप्तौ॥ संपर्वोत्सत्स

द्विषेत्यादिना किं पित्रश्वमस्त्रेति षत्वे जश्त्वे न उः ॥ किमलल्लपतीति ॥ जल्लहल्लनमामिति मित्वपक्षे रोमिनां हृस्वः
५० ॥ समसंबंधी विधिरिति ॥ तेन समत्वाकृतजो वषुहन्नश्जग्रह इत्यत्रानुवाद्य ÷ छल + योरपि यथासंख्यं सिद्धं ॥ स
मकमेकविधानमिति व्याख्याने तन्न सिध्येदेति साधुः ॥ यथासंख्यमिति ॥ संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते ॥ तेन यथाक्र
ममित्यर्थः ॥ ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥ कुक्टुकोः स्वरांतत्वात् प्राङ्क्शेत इत्यत्र षत्वं भवति ॥ पदांतादित्यनुवर्त्तते ङ:त्य
त्त्वात् ॥ एवं प्राङ्_कसाय इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः ॥ सुगणाट् सपि इत्यत्र षत्वनिषेधश्च सिध्यति ॥ पौ
ष्करसादिरिति ॥ पुष्करेत्तीये विशेषे सोऽरत्तीति स्वतस्त्र द्विषतिधिकृष्णु ॥ तस्यापत्यं पौष्करसादिः ॥ बाह्वादित्वादिञ्यनुयतिका
दित्वादुश्चपपरहृड्डिः ॥ एतज्ज्ञानादिन्याक्रोशपुत्रस्येति सञ्जोष्यपठितं ॥ ङः सिधुक् ॥ तस्मादित्युत्तरस्येति सीति सप्त
म्याः षष्ठी प्रकल्प्यत्ते परत्वादुभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयान् इति न्यायादित्याशयेनाह ॥ सस्येति ॥ लाघवार्थः स
प्तम्यर्हनिशः ॥ षट्संत इति ॥ चर्त्वस्यासिद्धत्वात् गत्यरत्वेन धुट् ॥ नस्य चर्त्वेन तकारः ॥ चयोद्वितीया इति तु न ॥ च
र्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ अत एव धुडभावे रूपद्वैधेन ॥ धुटः परादित्वं न पदांतादिति ष्टुत्वनिषेधार्थं ॥ अत एव प्रकरणा
वैरूप्यार्थं धकून्न कृतः व्याख्यानस्तु अत एव वक्ष्यमाणास्तगितिहैव न कृतः इत्याहुः ॥ तन्न ॥ चयोद्वितीया इत्यस्यापि पक्षे प्रसंगा राम

५०

६

त् ॥ प्रकाशाकृतस्तु एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं तुङेव कर्त्तुमुचितमित्याहुस्तदसत् ॥ पक्षे यकोर प्रसंगात् ॥ इह टका
रनकारविगीर्णां द्वित्वे धकुड्से ष्टोतरभावेच ॥ संकलनपाणोः ङश ॥ परसवर्णस्यासिद्धत्वादुक्ष्यमाणरीत्यानुस्वारस्य
शत्वेन शरः खय इति तकारस्य द्वित्वे द्वात्रिंशत् ॥ अनचि चेति लक्षणांतरेण पुनर्द्वित्वे चतुःषष्ठिरूपाणि ॥ न च पूर्वत्रा
सिद्धीयमद्वित्व इति निषेधात् परसवर्णो नासिद्ध इति वाच्यं ॥ परसवर्णस्य द्वित्वाकरणात् ॥ अत एव स्वरितो वानुदा
इत्यत्र द्विर्वचने परसवर्णत्वसिद्धं वाच्यमित्यस्य संपन्नाः संवत्सर इति द्विर्वचनस्थास्युदाहृतं ॥ प्रत्यासत्त्या यस्य द्विरुक्ता
रणांतस्यासिद्धत्वे प्राप्ते तन्निषेधार्थं तदारंभात् ॥ विषयसप्तमीत्वेऽप्यांचिकत आसिसत इत्यादौ नंद्रा इति निषेधानापत्तिः ॥
अत एव द्विर्वचने कर्त्तव्य इति हरदत्तादयो व्याचख्युः ॥ एतेन सस्य शरः खय इति द्वित्वे द्वात्रिंशत् ॥ शरोचीति निषेधस्त
सौत्रद्वित्वविषयः ॥ वत्सरः अप्सरा इति भाष्योदाहृतेरिति मनोरमोक्तमपास्तं ॥ चर्त्वस्यासिद्धत्वेन खयः परत्वाभावात् ॥
न चैवं शरः खय इत्यस्याप्सराः क्षीरमिति भाष्योदाहरणानुपपत्तिः ॥ उणादीनामव्युत्पन्नत्वादित्यन्यथाऽप्सुजस्सतुरित्यादिकदा
हरेत् ॥ अत एव न पदांतेति सूत्रे किर्यो गिर्योरित्यत्र दीर्घनिवृत्त्यर्थं स्वरदीर्घयलोपेषु इत्युक्त्वा पुनर्दीर्घग्रहणेसो प्रसा
ख्याते किर्योरित्यादौ दीर्घमाशंक्य उणादयोऽव्युत्पन्नानि इति कैयटः संगच्छते ॥ अप्सरा इत्यत्र स्वरदोषाभिधायिनो रपु

१

५१

ढागमनिपातनात्॥ क्षीरमितितुनघस्मरूपंकिंतुस्फायितंचीत्यादिरक्प्रत्ययविधौपठितेनबहुलमन्यत्रापीत्यनेनरकिघ
सेःकिच्चेतिसूत्रेतुक्षीरंसर्पिर्मधूदकमित्यादावंतोदात्तत्वदर्शनेननव्युत्पन्नमितिभगवतस्तात्पर्यात्॥ नहिभाष्यकैयटाभ्याम
स्मराइत्यादिःसाधनिकादर्शिता॥ किंचपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्यभाष्येसर्वस्यद्वेइतिसूत्रेद्रोग्धाद्रोग्धाद्रोढारइत्यादेर्हि
त्वसाजपंचोदाहृतत्वात्स्वरितोवानुदात्तइतिसूत्रेपदाधिकारश्चझत्वघत्वढत्वनत्वरूत्वादीनिसिद्धानीतिवचनेनता
दृशामेवपरिगणनानांनिमित्तांशेनतस्यवृत्तौमानाभावःस्पष्टएव॥ वस्तुतस्त्वंतरंगत्वाड्ढत्वादेःकृतेद्वीसापेक्षत्वेनबहि
रंगस्यसर्वस्यद्वेइत्यस्यप्रवृत्तौवैकल्पिकत्वधत्वादिपुरस्कारनिष्ठाप्रसक्तेःपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतितत्समानार्थंलत्वप
त्वादिपरिगणनंचव्यर्थमित्युक्तंकैयटे॥ वचनांतरमप्येवं॥ स~~तिसिष्टसिद्धौपूर्वत्रासिद्धमित्य~~प्पतित्यादावनुस्वार
स्यपरसवर्णेनद्वित्वेपरसवर्णीयरूपसिद्धेः॥ एवंचषड्ढुंतत्इत्यत्रठानुस्वाररूपोर्द्वित्वेचर्त्वेपरसवर्णयोःसतोरिष्टसि
द्धौपूर्वत्रासिद्धमित्यस्योपन्यासोव्यर्थएवनव्यानां॥ तस्मात्सकारद्वित्वंतुचर्त्वेद्वित्वयोःपरद्रूपाश्रितत्वेनवहिरंगत्व
प्रवृत्तौपूर्वत्रासिद्धमितिचर्त्वमसिद्धमितिदुर्लक्ष्यमेव॥ वृत्तिकृतातुसर्वस्यद्वेइत्यस्यसर्वग्रहणसामर्थ्याद्द्रोग्धार
इत्यादिसिद्धिंमत्वापूर्वत्रासिद्धीयमितिनादृतमितिदिक्॥ शितुक्॥ नइतिपंचम्याःकृतार्थायाःशरीतिसप्तमीषष्ठी

राम

५१

१

प्रकल्पयतीत्याह॥ नस्येति॥ ननुमकृतोधकुदवानुवर्त्तितांकिंतुकेतिचेन्मैव॥ धुटःपरादित्वेनसत्संभूरित्यादौपदांता
झयइतिविधीयमानछत्वानापत्तेः॥ नचैवंकुर्वन्छेतइत्यत्रतुकःपूर्वांतत्वेननकारस्यपदांतत्वाभावात्पदांतस्येतिरा
त्वनिषेधोनप्राप्नोतीतिवाच्यं॥ कापिकालपक्षेतत्रणत्वेकर्त्तव्येपदद्वयाश्रितत्वेनतुकोवहिरंगतयासिद्धत्वेनपदांतत्वा
नपायात्॥ किंचभाष्येसोऽश्रुनेत्यत्रयोगविभागेनणत्वाभावउक्तः॥ तद्यथा॥ सोऽश्रुना॥ नभाभूपूइतिसूत्रान्नेत्यनुवर्त्ततेरा
इतिच॥ सोऽश्रुनापोगोणोनस्यात्॥ राकारार्थमिदं॥ संग्रहाहनवर्गग्रहणंचोत्तरार्थमित्येवकुर्वन्सीरतीत्यत्रपूर्वसूत्रेधुरः
परादित्वेननस्यपदांतत्वात्नत्वनिषेधःफलमितिप्राचीनग्रंथोपयोपद्देशपक्षाभिप्रायेणोपोत्यः॥ सञ्छंभुरिति॥ नचानु
क्रिसतिझलांजशोंतइतिसूत्रेजश्त्वोत्तरंचुत्वेजकारस्यश्नवशांकिंनस्यादितिवाच्यं॥ तुकोसिद्धत्वात्॥ अतश्चत्वोत्तरम
पिजश्त्वंनाशंक्यं॥ चतुष्टयमिति॥ एतत्त्वहृस्वपंडितकर्तृकपरचंद्रिकानुरोधेनोक्तं॥ संग्रहश्लोकोपितत्परएव॥ वस्तु
तस्तुसञ्छंभुरित्यत्रछत्वस्यासिद्धत्वाच्छपरत्वमाश्रित्यचपोद्वितीयाइतिपक्षेचस्यकारेछकारेछकारविशिष्टमेकंरू
पंतथाछत्वाभावपक्षेतेनैवपक्षेचकारस्यछत्वेकृतेछकारविशिष्टमपरं॥ + छ + मूलोक्तरूपतुष्टयेनसहसंकलनया
रूपषट्कमितितत्वं॥ ङमोह्रस्वात्॥ पदस्येति॥ पदस्येत्यधिकारात्॥ ननुपदस्येत्यस्यतस्मात्परस्येतिव्याख्यानमनु

८

५२ चितमिति चेन्न॥ ङम इति पंचम्यंतु विशेषणत्वात्। तदनुरोधेन विपरिणाम्यमानत्वात्॥ अत एवोभयनिर्देश इति न्यायेना
चीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते तस्यैवागमो विधीयत इत्याह॥ अच इति॥ सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थ उत्तरार्थश्चेति भावः॥ ङमु
डागम इति॥ तथा च ङमः प्रत्याहारः संज्ञायां कृतं टित्त्वमानर्थक्यं तदङ्गवन्न्यायेन संतिषु विश्राम्यति॥ तेन ङुट् नुट् णुटोऽसंवंती
त्यर्थः॥ सुगण्णिति॥ गण संख्याने॥ णयंताद्धि च्॥ ननु क्विपु॥ अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घप्रसंगात्॥ ङमुट्कृते णेरपि लोप
योर्न स्थानिवत्त्वं॥ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधेरित्याहुः॥ पदात्परस्येति किं॥ दंडिना॥ अचः किं॥ दंडिभ्रश्य॥ हे मपरे वा
मय उञो वो वेति विकल्पद्वयमध्यपाठादेव नित्यत्वसिद्धौ नित्यग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राञ्चः॥ नश्च शि तुगित्यनयोरपि नि
त्यत्वं स्यात्तन्मध्यपतितत्वाविशेषादिति नित्यग्रहणमिति स्वरसतोऽपि प्रापः॥ ननु परमदंडिना इत्यत्रातिव्याप्तिरंतर्व
र्त्तिसुपापरत्वादिति चेन्नैवं॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्॥ अत एव परमवा
चौ परमश्वलिहौ परमगोदुहाविति त्यादौ कुत्वढत्वघत्वादीनि न भवंति॥ न च ङमि च पद इत्यतः पद इत्यनुवर्त्यो ङारे
:परस्येति व्याख्यानान्नदोष इति वाच्यं॥ तत्रैव नलोपस्याह त्तपे ङुत्तणगतिरावश्यकत्वेऽनुहृत्याद्धि कुशावेपथ्यौ हित्या
हुः॥ ङमुटः परादित्वे फलं तु तु कुर्वन्नास इत्यत्र परांतस्येति णत्वनिषेधः॥ अत एव ङमो ह्रस्वादचि ङ इति न सूत्रितं॥ राम

५२

८

एवं स्पद्वित्वस्य परं णत्वं प्रत्ययसिद्धत्वाद्योगेन णत्वस्य दुर्वारत्वादितिदिक्॥ समः सुटि॥ मोनुस्वारेणैव सिद्धावनुना
सिकत्वार्थं सकारत्वार्थमिदमिति भावः॥ अत्रानुना॥ अयं विधिरधिकारो वेति पक्षद्वयं॥ अत्यंत्र ग्रहणं व्यर्थं तत्र रुवस्त
परस्मात्कार्यिणो विशेषणं तेनार्थः॥ परस्यानित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वानुनासिक इति॥ आद्यस्यार्थः॥ रु प्रकरणे गणेः पूर्वस्य
वानुनासिक इत्यपवर्गेण वाधकाभावात्॥ विधेयांतरानुपस्थित्वान्यत्र विकल्पशंकानुत्थानात्॥ तत्राद्यस्यैव लाघवात्॥ सकृ
द्विधिव्यापारमात्रेणाकांक्षाशांतेः॥ अधिकारपक्षे प्रतिसूत्रमावृत्त्यवश्यंभावेनातिगौरवं स्यादित्याशयेनाह॥ अत्र रु
प्रकरण इति॥ णोरिति॥ उपलक्षणमेतत्॥ तेन समो वा लोप इति पक्षेप्यनुनासिकः सिध्यतीति भावः॥ वाशब्दस्तु स्पष्टा
र्थः॥ अनुनासिकात्पर इति लिंगादेव तत्सिद्धेः॥ नह्यनुनासिकविकल्पं विना तदभावपक्षे इति संभवतीति प्राञ्चः॥ वस्तुतस्तु
वाग्रहणमावश्यकं॥ अन्यथानुनासिकादेव परत्वादनुस्वारः स्यात्॥ ल्यब्लोपे पंचमीत्वे मानाभावात्॥ न च पूर्वग्रहणं
व्यर्थं॥ पूर्वस्येत्येतन्निवर्त्तकतयाचरितार्थत्वादित्याशयेनाह॥ वेति॥ तथा चाव्यवहितपूर्वे वाचित्वं स्वारसिकं पूर्वशब्दस्य
न बाधितं तेन च क्रिंस्त्रापरवित्यत्र चकाराकारेणातिप्रसंग इति भावः॥ अनुनासिकात्॥ ल्यब्लोपे पंचमीयमित्याह॥ अनु
नासिकं विहायेति॥ अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः॥ आगम इति॥ परशब्देनैतल्लब्धमिति भावः॥ नचास्यापदांतास्यां पूर्वौतु

५२

वाभ्यामेजित्यत्र एवं शब्दे न यथा॥ विसर्जनीयस्य सः॥ खरीति॥ खरवसानयोरित्यतो मंडूकप्लुत्या खरीत्यनुवृत्तेः॥ नन्वनु-
स्वारस्यापठितत्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादित्याशंक्याह॥ अनुस्वारविसर्गेत्यादि॥ अकारोपरीति॥ इकारात् प्रागिति शेषः॥
अन्यथा ययः सुइस्याशाविशानुत्तरस्य षत्वं स्यादिति भावः॥ न च रामइत्यादौ विसर्गस्याणोप्रग्र. ह्यस्येत्यनुनासिकप्रसं-
गः॥ तस्य स्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमे चरितार्थत्वात्स्थानसाम्यमात्राद्यङःकारापादनायोगात्॥ तर्ह्यनुस्वारस्यैव द्वित्वं न
स्यादच्त्वाभावादित्याशंक्याह॥ शर्षु चेति॥ तकारादित्व इति॥ अचोरहाभ्यां द्वे इत्यनेनेत्यर्थः॥ वचनांतरेणेति॥ यणोम-
यो द्वे वाच्ये इत्यनेनेत्यर्थः॥ पुमः खयि॥ पुंस इत्यस्य संयोगांतलोपेवशिष्टभागस्यानुकरणं पुम इति तस्यैव कार्यित्वा-
दिति भावः॥ अम्पर इति बहुव्रीहिः परग्रहणसामर्थ्यात्तदाह॥ अम्परे खयीति॥ अप्रत्यय इति॥ उदुपधस्य चाप्र-
त्ययस्येत्यत्रेति शेषः॥ ख्याञादेश इति॥ चक्षिङः ख्याञित्यत्र ख्शाञादिरादेशो विधीयत इति ख्शाञः शस्य यो वेति शा-
त्वप्रकरणांतरे क्रियते॥ खयपरत्वे कर्त्तव्ये पूर्वस्यासिद्धत्वादुम्परस्य खयः परत्वाभावात् सिद्धार्थकथनन्तु परमे-
न दित्यर्थः॥ न च वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति प्रतिषेधात्कथमत्रादेश इति वाच्यं॥ बाहुलकात्॥ तथा चेहैव सू-
त्रे वार्त्तिकं बहुलं संज्ञाछंदसोरिति॥ विस्तरस्तु निङने वक्ष्यत इति दिक्॥ चक्षिङ्स्यायस्त्वेति॥ त्रैङ् पालने ङित्वादात्मनेप राम

५२

२

दं॥ प्राचा तु त्राहीत्युक्तं तत्र त्रापत इति त्राः त्राइवाचरेति आचारक्विवंताल्लोडुवोधा इति समाधेयमित्याहुः॥ नॄन्पे॥ उभ-
यथर्क्षु इत्यतः उभयथेत्यनुवृत्त्या विकल्पः फलतीत्याह॥ रुः स्यादिति॥ यइत्यकारो न विवक्षित इत्याह॥ यकार इति॥ वर्णा-
त्कार इत्युक्तेरिति भावः॥ तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धं॥ कुप्वोः॥ ओसः परस्य रुत्वे तस्य खरपरत्वाद्विसर्गः॥ जिह्वामूली-
यस्य शर्षूपसंख्यातत्वेन खत्वात्॥ खर्परे शरीति पाक्षिको विसर्गः॥ वा शरीति पक्षे विसर्गः तदभावे सत्वं॥ उहादेश-
योः कपावुच्चारणार्थौ न तु विधेयकोटिप्रविष्टाविति बोध्यं॥ चकारेण विसर्गोनुकृष्यत इत्याह॥ चाद्विसर्ग इति॥ यत्तु प्राचा
वाद्विकल्प इत्युक्तं तदसत्॥ वा शरीत्यतो वेत्यनुवृत्त्यैवोपपत्तौ चग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः॥ ≍क≍पाभ्यां मुक्ते सत्वापत्तेश्च
॥पक्षे॥ चानुकृष्टविसर्गस्य कःपाभ्यां समावेशो विकल्पं विना न साध्यत इत्यभिप्रेत्य तथोक्तमिति॥ अथवा विविधं क-
ल्प्यत इति व्युत्पत्त्या विकल्पशब्देन विसर्गोस वोच्यते॥ तथा च शिक्षायां ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च॥ जिह्वाम-
लमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मण इत्युक्तं॥ ऊष्मण इति विसर्गस्याष्टविधा गतिरित्यर्थः॥ कानाम्रेडिते॥ कानिति द्वितीयां-
तानुकरणात् षष्ठ्यर्थे प्रथमेति प्रांचः॥ वस्तुतस्तु षष्ठ्याः सुपां सुलुगित्येव सुवचं॥ सौत्रत्वकल्पनाया उभयोस्तुल्यत्वा-
त्॥ न च द्वितीयांतत्वे प्रातिपदिकत्वविरहात्कथं प्रथमेति वाच्यं॥ अनुकार्यस्य द्वितीयांतत्वेप्यनुकरणस्यातथा-

१०

५४ त्वात्॥ न चैवमपि नलोपादुर्वीरइति वाच्यं॥ तस्मिन्कर्त्तव्ये प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन प्रत्ययांतत्वेन प्राति
पदिकसंज्ञाविरहात् अतिदेशानित्यत्वाद्विभक्तौ क्रियमाणायामप्रवृत्तिः॥ एतत्तदैतेस्य इति निर्देशाद्वानित्यत्वे मानमि
तिदिक्॥ एतेन नन्दन्त्य इति व्याख्यातं॥ कान्कानिति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् कान्का
न्पश्यसि॥ कान्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः॥ कस्कादिषु च॥ सोपदादावित्यतः स इति इणः ष इति सूत्रं चानुवर्त्तते विसर्ज
नीयस्येति + इहैव कः किंशब्दः प्रश्ने परः क्षेपे + चस्य वीप्सितेफलितमाह॥ इणः उत्तरस्येति॥ प्रक्रियायां तु ᳵक ᳵपौ नेत्युक्तेत
त्फलितार्थकथनपरं न त्वाक्षरिकोऽर्थः॥ ᳵकᳵपयोरस्वरितत्वान्न मोऽप्रकृतत्वाच्चेति॥ कास्कानिति॥ नित्यवीप्सयोरिति
द्वित्वं॥ एवं च संपुंकानामित्यत्र कान्शब्दो न पठनीय इति भावः॥ कस्क इति॥ कः कोत्र भोः इति नाटकप्रयोगस्तु संहि
ताविवक्षाविरहान्निर्बोध्यः॥ संहिताधिकारे कस्कादिषु चेत्यस्य पाठात्॥ कौतस्कुत इति॥ तत आगत इत्यण्॥ अ
तुस्य च निपातनाद्ध्रस्य यात्वम्॥ सर्पिष्कुण्डिकेति॥ इह यद्यपि नित्यं समास इत्येव सिद्धं तथाप्युत्तरपदस्थत्वेपि यथा
र्थं परमसर्पिष्कुण्डिकेति पारायणिकमतत्वेन वृत्तिकृतोक्तं॥ तच्चाप्यविरुद्धं॥ तथा समासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थं
पाठ इति मूले ह्रस्वस्यपि॥ छे च॥ छकारे ऽकार उच्चारणार्थः॥ आङ्माङोः॥ आङ्साहचर्यान्माङप्यव्ययमेव गृह्यतेति तेन प्र राम
५४

१०

माच्छदइत्यत्र नानेन नित्यस्तुक् किंतु पदांताद्वेति विकल्प एव तत्र माङः ङित्पु अत एव धातोर्ङित्वापरावतस्याङित्वाल
तुगित्यपास्तं॥ आच्छादयतीति॥ छद आपवारणे णिच्युपधावृद्धिः॥ माच्छिददिति॥ छिदिर् द्वैधीकरणे॥ माङि लुङ्॥ न मा
ङ्योगइत्यडभावः॥ इरितो वेति च्लेरङ्॥ दीर्घात्॥ दीर्घमतीतीति दीर्घात्तुक् दीर्घीयवस्तुकमित्यर्थः॥ इत्याशयेनाह॥
दीर्घाच्छे पर इति॥ दीर्घादिति प्रथमांततुगित्यनेन समानाधिकरणमिति भावः॥ ननूक्तव्याख्यायां मानाभावात्तु पंच
म्यंतमेवास्तु तथा च तस्मादित्युत्तरस्येत्यनया षष्ठ्येवत्तुग्विधीयतामित्याशंक्याह॥ सुराच्छायेति॥ अत्र हि षष्ठ्यस्तु किं स
तिखरि चेति चर्त्वे च छ परं श्रयेत सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्या चर्त्वे नेति चेच्छकारो परि चकारः श्रयेत॥ न चेदं ज्ञापकमनुपप
त्तेः॥ अपदांतविषयत्वादेतस्य सूत्रस्य पदान्ते तूत्तरेण विकल्पेन भाव्यमिति चेत्सत्यं॥ पदांताद्वेत्यत्र दीर्घादित्यनुवर्त्तते
तथा च तेनैव षष्ठ्यस्य पाक्षिके तुकि उक्तदोषस्य तदवस्थत्वे सुराच्छायेति निर्देशानुपपत्तेरुत्तरसूत्रे दीर्घस्यैव तुगिति
निर्णीये सतीहापि तथैवोचितमित्यस्य विप्रायेणात्र तदुपन्यासो न दोषायेति भावः॥ अपदांतार्थमिदमित्युक्तत्वे वो
द्राहरति॥ चेच्छिद्यत इति॥ धातोरेकाचो हलादेरिति यङ्॥ सन्यङोरिति द्वित्वे हलादिशेषे गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यास
गुणो सनाद्यंता धातव इति धातुत्वे ऽनुदात्तङित आत्मनेपदं॥ पदांताद्वा॥ पदमतीत्यादि पर्वं वरेवेति सिद्धमिष्टं॥ ॥ ॥ इ

११

५५ तिश्रीतिरुमलभट्टसूनुरामकृष्णभट्टकृते सिद्धांतरत्नाकरे हल्संधिः॥ ॥ ॥ विसर्जनीयस्य सः॥ प्रकरणानु
रोधेन प्राग्व्याख्यातमपि स्मारितं॥ शर्परे॥ कःपयोः सत्वस्यायमपवादः॥ शर्परे इति॥ बहुव्रीहिः न तु कर्मधारयः॥ पर
ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः॥ खरीति वान्यपदार्थस्तदाह॥ शर्परे खरीति॥ विसर्जनीयस्य विसर्गविधौ फलाभावादितरथावृत्ति
रेव फलमित्याशयेनाह॥ न त्वन्यदिति॥ एतदेव स्पष्टयति॥ इहेति॥ न चैवं शर्परे इत्येनैवोच्यतां किं विसर्गग्रहणेनेति वाच्यं॥
अनंतरस्येति न्यायान्मध्येऽपवादन्यायाद्वा सत्वस्यैव निषेधापत्तावद्भिः सातं वासः क्षौममित्यादौ कःपयोर्दुर्वारत्वात्॥ न
चाद्भिः सातमित्यत्रेदुदुपधस्येति षत्वं किं न स्यादिति वाच्यं॥ अप्रत्ययस्येति पर्युदासे सामानाधिकरण्यपक्षं दूषयित्वा वै
यधिकरण्यपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात्॥ ननु परग्रहणं व्यर्थं न च तदभावे केवलस्य शर एव निमित्तत्वं किं न स्यादि
ति वाच्यं॥ खरीत्यनुवृत्तेरावश्यकतया शर्परस्य खर एव निमित्तत्वावश्यंभावात्॥ केवले शरि विकल्पस्य वक्ष्यमाण
त्वादिति चेन्न॥ खर्परे शरीति वैपरीत्यस्याप्यापत्तेः॥ एवं च पुरुषः त्सरुरित्यत्रातिव्याप्तिरिति परग्रहणं॥ वस्तुतस्तु वि
सर्जनीयस्य स इत्यत्र खरीत्यस्य साक्षान्निमित्तत्वस्य लक्षणपात्रापि तद्बाधे प्रमाणाभावाच्छरीत्यस्यैव तद्विशेषणा
त्वलाभेनोक्तातिप्रसंगाभावात् परग्रहणस्य स्पष्टार्थमेवेति दिक्॥ कुप्वोः॥ एवं सूत्रलेखनं प्रासंगिकमिति भावः॥ सोप राम

५५

११

दादौ॥ अपदादाविति कुप्वोरित्यस्य विशेषणं तद्धि सप्तमीविपरिणामेन व्याचष्टे॥ अपदाद्योरिति॥ सूत्रे त्वस्य पैनै
कवचनं॥ यदि तु खर्विशेष्यते अपदादौ खरीति तदा एकवचनं साधु॥ किंतु खरीति मंडूकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशः॥ खरं
विना विसर्गालाभादुत्तरत्रापि तदनुवृत्तेर्नैष्फल्याच्चेति न व्याप्तिः॥ वस्तुतस्तु प्रत्येकाभिप्रायेणासौत्रमेकवचनं साध्वेवेति व्यत्ययादिवरी
नेमुधैवेति तत्वं॥ अत एव तदस्मिन्नध्यापयल्लाभशुल्कोपदादीपतेकर्मिणोरिमंथतयोश्च्यावर्तिचरोरित्यत्र मूलमनोरमयोः प्र
त्येकमेकवचनमिति स्वयं वक्ष्यमाणं संगच्छते॥ मंडूकप्लुतिः शर्परे इत्यादौ त्वयाप्याश्रितत्वान्न किंचिदेतत्॥ पाशकल्पककाम्ये
ष्विति वृत्तावुक्तं तत्सर्वं प्रदर्शनार्थं न परिगणनार्थमन्यस्यासंभवादिति न व्याप्तिः॥ पयः पिबतीति पयस्पा इत्यत्र तद्धितस्या
पि सत्वात्॥ गतिकारकेति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समास इति सिद्धांतादत उदाहरणांतरमाह॥ पयस्पाशमित्यादि॥ न चातः
कमीति गतार्थताशंका॥ तत्रास्यानुपादानात्॥ समास इत्यस्यानुवृत्तेश्चेति भावः॥ प्रातःकल्पमिति॥ ईषदसमाप्ताविति कल्प
प्प्रत्ययः॥ अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं न विरुध्यते॥ दोषाभूतमहः दिवाभूता रा
त्रिरितिवदिति भावः॥ गीः काम्यतीति॥ काम्यपरोरेवेत्येतदिदिणः षइत्यत्राप्यनुवर्तते तेन षत्वमपि न॥ यद्युत्तरत्रैवैतत्पठ्यते त
र्हि सत्वप्रसंग इति अत्रैवेदं पठित्वा उत्तरसूत्रानुवृत्तिरिंगितेति भावः॥ इणः षः॥ सत्वापवादः॥ इदं सूत्रं स इति वद्युपम

१२

५६ पुत्तरसूत्रेष्वनुवर्त्तेत तथा वैरा उत्तरस्य विसर्गस्य षत्वमन्यस्य तु सत्वमिति विवेको दुष्करः॥ नमस्पुरसो॥ इत उत्तरमप
दाद्वाविति न संबध्यते व्याख्यानात्॥ पुरः प्रष्ठव्याः इति॥ पुर इत्यस्य जसंततां स्फुरयितुं रः पुरा विसर्गस्योपादानमिति भावः
॥ एपालनपायापोः भ्राजभासेत्यादिना क्विप्॥ उरोष्प्ररूर्वस्य स्फुरस्फुरत्वोः॥ इदुदुपधा॥ इदुतावुपधे यस्य समुदायस्य तस्या
वयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबंध इति न्यासः॥ यत्तु न तु संभवति सामानाधिकरण्येनान्यपदार्थत्वे संभव
त्यनुपस्थितसमुदायस्य तत्~~स्थविसर्जनी~~यीति सामानाधिकरण्ये त्वेन कल्पना प्रोगात॥ तल्लक्ष्यबाधकाभावाच्च॥ इदमेव चेदुदुपध
ग्रहणमेकदेशानुमतिद्वारा प्रयोगवाहानां वर्णसमाम्नायपाठे ज्ञापकं बोध्यं॥ अकारो यनिशषु चेत्यं शास्तु प्रयोजनानुरोधे
न व्याख्यानबलल्लक्ष्य इत्युत्पन्यदेन तु॥ अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन संबंधः प्रत्ययभिन्नस्यावयव इति यावत्
॥ एतच्च प्राचीनरीतिमनुसृत्योक्तं वस्तुतस्तु प्रसक्तस्य प्रतिषेधस्य वायं इत्यनुपदमेव वक्ष्यामः॥ तेन नाभिः क्रोशानुमसनेपा
भिः पुरामनव इत्यादौ न षत्वं॥ न च सामानाधिकरण्येपि षष्ठ्यादृसत्वान्नोक्तदोषः॥ तस्यागतिकगतेः॥ किंच हरिभिः करोतीत्या
दौ लोकेपि षत्वं न॥ अत एव वेस्तोसोः सामर्थ्ये इत्यत्र तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदकमित्युदाहरणो विसर्गः संगच्छते॥ अन्यथा
वैकल्पिकषत्वाप्रवृत्तावपि नित्यषत्वस्यानेन दुर्वारतया सो संगतः स्यात्॥ पहुं रथाविमिष्यतादिति प्रयोगास्तु छान्दसत्वा राम

५६

१२

त्॥ स्यादेतत्॥ यदि वैयधिकरण्यमानं स्यात्तर्हि एवं न वक्ष्यामः॥ संभवतीत्यादिन्यायबाधाप
त्तिश्च॥ सामानाधिकरण्यपक्षस्तु भाष्यारूढस्तथा हि॥ इहैव सूत्रे पुम्मुहुसोः प्रतिषेध इति वार्त्तिकं तद्भाष्यं च त्वन्मते ऽसंगतं॥ पु
सो विसर्गस्याप्रत्ययसंबंधित्वेन षत्वाप्राप्तेः॥ किंच कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रति
षेधस्येति भाष्योक्तं ज्ञापकमपि त्वन्मते ऽसंगतं॥ मातुः करोतीत्यादावेकादेशस्य पराद्दित्वेन ग्रहणात्प्रत्ययसंबंधित्वेन विसर्ग
स्य षत्वाप्राप्तेश्चाप्यत्रूरस्तारप्रर इति सूत्रे कैयटो वावचीति॥ लुप्यते ऽप्रत्यय इति भाष्यमुपादाय सकारसन्निधिकाले अकारे यानि
वलव्धा प्रत्ययसंज्ञासमुदायसंनिवेशिना वा न स्यादिति कुतस्तदादेस्तशब्दे स्यन्ते उत्वे च कृते ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः
स खलु प्र इति भाव इति तच्चिंत्यं॥ सकारसन्निधिकाले अकारस्याप्रत्ययत्वेपि तस्मिन्नलुप्ते ऽवशिष्टस्याप्रत्ययत्वान्न यायात्॥ न
चाप्रत्ययरूपाकारस्यैकादेशे कृते लुप्तेपि सकारैकदेशत्वस्य प्रत्ययत्वे स्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययत्वान्न यायात्॥ अन्यथा या
त्येपि कृतान्तक्लिप्यातिरित्यपि न स्यात्॥ पापायत इति स्थिते तालोपयलोपे ऽलोपस्य स्थानिवद्भावादातो लोप इति चेत्या लो
पयलोपः॥ किंच पापावर इत्यत्र यश्चप्रय इति वरचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनातो लोपे प्राप्तेन
न्निषेधार्थं क्विपमारोत यदीति सूत्रे वरे ग्रहणमनर्थकमापद्येत॥ तत्रापि यकारसन्निधिकाले अकारस्याप्रत्ययत्वेन तदा

१३

नीलुप्तस्यस्थानिवद्भावेनापिप्रत्ययत्वाभावेनातोलोपप्राप्तिर्हीरापारात्वात्॥तस्मादेकादेशस्यपरादिवत्त्वेनग्रहणादु
५९ रसुइत्यस्यप्रत्ययत्वंदुर्वारं॥नचरेफस्यपूर्वाभक्तत्वेनउइत्यस्यैवप्रत्ययत्वंनरेफविशिष्टस्येतिवाच्यं॥आद्यंतौटकितावि
त्यतोनशब्दानुवृत्तिमुररारर परइत्यत्रांगीकृत्यपूर्वांतत्वस्यैवभाष्यकृतास्थापितत्वात्॥अन्यथावध्वत्तउत्यजत्यहलादिः
शेषोनस्यात्॥गोःपुरित्यत्रवीरुपधायाइतिदीर्घोनस्यात्॥तस्माद्भाष्यादिसंमतत्वान्मनोरमोक्तमेवमनोरममितिचेत्॥
अत्रोच्यते॥किंसामानाधिकरण्यपक्षोभाष्यारूढइतिवदंतस्तववाचनिकोर्थोभिप्रेतउतन्यायसिद्धइति॥नाद्यः॥तादृ
ग्वचनस्यभाष्येऽदर्शनात्॥नद्वितीयः॥उक्तलक्ष्यविरोधेधत्वावसहकृतस्यापिन्यायस्यबाधात्वात्॥अन्यथाप्रसज्यप्र
तिषेधोच्छेदापत्तेः॥नचपुंसःप्रतिषेधइतिभाष्यविरोधःशंक्यः॥ + स्य + अव्यक्तपनिपक्षेतदभावान्॥पक्षांतरेत्वापि
कप्रतिषेधानुवादोनत्वपूर्ववचनं॥कस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रग्रहणमप्रत्ययस्येतिनिषेधेप्राप्तेविध्यर्थं॥भाष्यंतुकाकु
न्यायेनयोज्यंकिंकस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रग्रहणंज्ञापकंनज्ञापकंकिंतर्हिविध्यर्थमित्यर्थः॥अथवाभ्रातुष्पुत्रग्रहणंवै
य्यधिकरण्यसंबंधमेवज्ञापयति॥ननुषत्वप्रतिषेधंपतस्तत्रस्वार्थहानिरश्रुतकल्पनाप्राप्तबाधश्चेतित्रिदोषापरि
संख्याप्रसज्यते॥तथाचकस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रग्रहणंज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्येत्यत्रप्रतिषेधशब्द राम ५९

१३

एवंव्याख्येयः॥प्रतिषेधस्येत्यत्रषष्ठ्यर्थेप्रत्ययोऽपत्वं॥सौत्रप्रतिषेधोर्थीन्मातुःकरोतीत्यादौसवतिनतुज्ञापितः॥स्वतंत्रइत्यर्थः॥
पयष्यप्रत्ययस्येतिपर्युदासोलाघवान्नथापिफलसाम्यान्नयोक्तमित्यदोषः॥अतएवनित्यंसमासइत्यत्रपरमसर्पिःकुंडिकेति
भाष्योदाहृतंसंगच्छते॥यत्तुहरिभिःकृतमित्यादौषत्ववारणायसुब्भिन्नसंबंधकपदुधसाहचर्यात्सुब्भिन्नेइदुपधविसर्गस्यषत्व
विधानान्नातिव्याप्तिरितिकश्चिदवोचत्॥तन्न॥सख्युःपत्युःकरोतीत्यादावुदुपधस्यापिसुब्संबंधिनःसत्वादिष्टापत्तावुक्तभा
ष्यप्रयोगविरोधादिसुसोःसामर्थ्यइतिमूलोदाहृततिष्ठतुसर्पिःपिबत्वमुदकमितिप्रत्युदाहरणविरोधाच्चेति॥तस्माद्भाष्यविरो
धाभावाल्लक्ष्येबाधकाभावाच्चवैय्यधिकरण्यपक्षएववरमगरीयइतिदिक्॥अग्निःकरोतीति॥व्यपदेशिवद्भावेनप्रत्ययसं
बंधित्वंप्रत्ययत्वंचस्थानिवद्भावेन॥नचतस्मिन्कर्त्तव्येविसर्गस्यत्रैपादिकेनासिद्धत्वा॥अस्यत्ययस्येत्यत्रनैवस्थानिवत्सू
त्रंप्रतित्रैपादिकंनासिद्धमितिज्ञापनात्॥प्रत्ययःपरश्चेतिनिर्देशोपीहज्ञापकः॥अन्यथापदांतत्वाभावाद्विसर्गोनस्यात्॥
विशेषापेक्षमिदंज्ञापकं॥तेनाचःपरस्मिन्नितित्रिपाद्यांनप्रवर्त्तते॥अतएवपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिनापूर्ववचनं॥
ननुस्थानिवद्भावेनासुप्रत्ययत्वंस्वाश्रितमप्रत्ययत्वमप्यस्ति॥नह्यतिदेशेनस्वाश्रितधर्मानिवर्त्यंते॥ब्राह्मणवत्क्षत्रिये
वर्त्तितव्यमित्यनेनब्राह्मणधर्माःक्षत्रियेऽतिदिश्यंते॥नतुतन्निष्ठानिवर्त्यंते॥तथाचोक्तोदाहरणेष्वेवंदुर्वारं॥अप्रत्यय

२४

५८

स्येति पर्युदासस्य उपयुक्तत्वात्॥ मैवं॥ उक्तपर्युदासादेव स्वाश्रितप्रत्ययत्वप्रयुक्तषत्ववारणात्॥ वस्तुतस्तु प्रसज्यप्रतिषे
धस्यैवायं॥ अतएव षत्वनिषेधरूपशास्त्रीयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वमपि सुलभं॥ पर्युदासे तस्याशास्त्रीयत्वात् स्थानिवत्त्वं दु
र्लभमेव स्यात्॥ मातुरिति॥ अत्र हि कृत उ इत्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परंपरया प्रयोजकं॥ एकादेशनिमित्तादिति भाष्यपाठे
तु एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्योकारस्य तस्मात्परस्य विसर्गस्येति व्याख्येयं॥ मुहुः कामेति॥ अत्र कुप्वोरिति प्रवर्तत एव॥ ति
रसः॥ इह गतिरिति नानुवर्तते॥ पराभावेपि तिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्॥ अंतर्द्धावेव तिरसो गतिसंज्ञकत्वात्॥ द्विः त्रिः॥
ननु कृत्वोर्थग्रहणं व्यर्थं द्वित्रिशब्दाभ्यां सुजंताभ्यां साहचर्येण चतुःशब्दस्यापि तादृशस्यैव ग्रहणादिति चेत्सत्यं॥ साह
चर्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थत्वात्॥ एतत्फलं तु दीधीवेवीटामित्यत्र भौवादिकस्येटधातोर्ग्रहणमिति प्राचः॥ यद्यप्यसति कृत्वो
र्थग्रहणे संख्योपसर्जनयोरतिव्याप्तिस्तथापि गौणमुख्यन्यायेन नसेतिति बोध्यं॥ आद्ययोरप्राप्ते चतुःशब्दस्य इदु
पधस्येति नित्यप्राप्ते इसुसपत्र विभाषेयमिति केचित्॥ अव्युत्पत्तिपक्षे रोहं॥ कृत्वोर्थयोर्विसर्ग इत्युक्ते चतुःशब्द इति व्याप्ति
ःस्यादत आह॥ कृत्वोर्थे वर्तमानानामिति ~~केचित्॥ अव्युत्पत्तिपक्षे रोहं~~॥ चतुष्कपाल इति॥ चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इति तद्धि
तार्थ इति समासे संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्॥ अव्युत्पत्तिपक्षे इदुदुपधस्येति षः॥ नन्विह सर्पिष्कुंडिकेत्यु

राम

५८

२४

दाहरणमयुक्तं कस्कादिषु पाठादेव सिद्धेरित्याशंक्याह॥ कस्कादिष्वित्यादि॥ अपेक्षाविरहे पीति॥ तिष्ठतु सर्पिष्कुंडि
कां परस्येत्यत्रेत्यर्थः॥ तथा च इसुसोरिति विकल्पापवाद इति भावः॥ अपेक्षाविरहेपीति तावन्मात्रोक्तौ समासेपि तत्त्वात्त
द्व्यावृत्तयेत्र समास इति विशेषणमिति द्रष्टव्यं॥ वस्तुतस्तु समासेपि तेनैव सिद्धत्वान्नेदमुदाहरणं युक्तं॥ अतो हविष्कुंडि
केत्याद्युदाहार्यं॥ अत्रेदमवधेयं॥ परमसर्पिष्कुंडिकेत्यत्र कस्कादिषत्वमपि न॥ भाष्यकारैरेतदर्थेव प्रत्युदाहृतत्वात्॥ नचै
वमनुत्तरपदस्थग्रहणं व्यर्थं परमहविष्कुंडिकेत्याद्यर्थं तदावश्यकत्वात्॥ अपःसहितेति॥ अपसो विकार इति तु नोक्तं
जानपदेत्यादिना ङीषप्रसंगादित्याहुः॥ अपस्करा इति॥ अप इव करौ यस्याः॥ नासिकोदरौष्ठजंघेति ङीष्॥ अधः॥ सू
त्रे षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमेत्याशयेनाचष्टे॥ एतयोरिति॥ अधस्पदमिति॥ मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥ शिरस्प
दमिति॥ षष्ठीसमासः॥ सोत्र क्रममनुरुध्य पुनराह॥ कस्कादीति॥ ॥ इति श्रीमद्रामकृष्णभट्टविरचिते सिद्धांतरत्नाक
रे विसर्गसंधिः पूर्णतामगात्॥ ससजुषोरुः॥ पदस्येति वर्तते॥ तच्च सजुष्यं विशेष्यते॥ तत्र सकारे एतदंतविधौ सांतप
दस्य रुः स्यादित्युक्ते योंत्यस्येत्यंत्यस्यैव भवतीत्याशयेनाह॥ पदांतस्य सकारस्येति॥ सजुष्शब्दस्येति॥ अत्र प्रकाशकृ
तः॥ एतावता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नास्तीति तदंतविधेः प्रतिषेधात्सजुःशब्दो यत्पदमित्यभेदेनैवान्वयो नतु

१५

५९

सञ्ज्ञः शब्दांतस्य पदस्येत्याहु ॥ अपरे त्वाहुः ॥ ग्रहणवतेत्यस्य प्रत्ययविषयत्वात्प्रकृततदंतविधेर्निर्बाधत्वात्सञ्ज्ञः शब्दा
न्तस्य पदस्येत्यस्यार्थस्तेन परमसञ्ज्ञस्यामिति निर्बाधं ॥ नचैवं स + विधि + ज्ञू रित्यत्र रूर्नस्यादिति वाच्यं ॥ व्यपदेशिवद्भावेन तस्या
प्युपपत्तेः ॥ नच व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति तन्निषेधः शंक्यः ॥ तस्य ग्रहणवतेत्यस्य च दिव उत्सूत्रे प्रत्ययविधिविष
यत्वस्य कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वादिति मन्याः ॥ तत्र कैयटग्रहणमयुक्तं ॥ तेन तथा तत्रानुक्तेः ॥ स्पष्टं चैतद्द समासे निष्कादि
भ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥ पूर्वादिनिरित्येव सिद्धे सपूर्वाच्चेति सूत्रं ग्रहणवतेत्यस्य ज्ञापकं ॥ योगविभागास्तु व्यपदेशिवद्भावो
ऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य ज्ञापकस्य च विशेषापेषापेक्षत्वादुसपंप्रत्ययविधिमात्रविषयमिति तत्रैव कैयटेन प्रपंचितं ॥
सर्वं च समासप्रत्ययविधावित्यत्र प्रत्ययविधिग्रहणं तदपवादस्थं नमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति चोक्तं ग्रहणवतेत्यनेन
तुल्यार्थकं ॥ तत्रान्यतरछ्कयमकानुमितितत्वं ॥ यत्तु गोस्त्रियोरिति सूत्रे गोकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वमाशंक्य व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि
केनेति प्रतिषेधात् गोन्तत्वाभावान्न ह्रस्वत्वमित्युक्तं भाष्ये ॥ घुमिः सम्हरित्यसिद्धेस्तत्प्रौढिवादमात्रं ॥ वस्तुतस्तु पदांगाधिकार इत्य
नेनाज्ञापितस्तदंतविधिः ॥ नचैवं तत्र पदग्रहणेनोत्तरपदाधिकारेण गतार्थत इति कैयटोक्तं विरुध्यत इति वाच्यं ॥ पकेष्टकचितमिति
भाष्योदाहरणाभिप्रायेणेत्युक्तत्वात् ॥ तस्यासंकोचकत्वात् ॥ अन्यथेष्टकेषीकेत्यत्रैव तदंतविधिप्रसंगः ॥ नचेष्टापत्ति राम

५९

१५

॥ आन्महतः समानाधिकरणेत्यत्रापि तदंतविध्यभावापत्त्या परममहाजातीयो न स्यादिति ॥ रुरित्युकार इत्संज्ञः अतो रोरि
त्याद्यै विशेषणार्थं तत्फलं तु प्रातत्रेत्यादावुत्वनिवृत्तिरिति मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ अतो रोरप्लुतात् ॥ ननु परत्वाद्यत्वं स्या
दित्याशंक्याह ॥ भोभगो इति ॥ येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः ॥ यत्वस्यत्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वादुत्वमित्यपि सुवचं ॥ ननु त्रैपादि
के रुत्वे तस्यासिद्धत्वादुत्वं कथं स्यादित्याशंक्याह ॥ उत्वं प्रतीति ॥ सामर्थ्यादिति ॥ ननु तरूमूलमित्यत्र रोरसिद्धत्वाभावादुत्वस्या
वकाशः ॥ नचाप्यवतोरोर्ग्रहणमिति नायं दोषः ॥ एवमपि रामरूहि इत्यत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न ॥ उकारानुबंधविशिष्टस्यैव तत्र
ग्रहणात् ॥ नचात्रमानाभावः ॥ रोसुपीत्यत्राहो रेफविधानात् लिंगात् ॥ नचैवमयतस्यैवज्ञापकाद्रोः सिद्धत्वस्याप्युपपत्तौ र
मनूधेत्यादि मूलमसंगतमेवेति वाच्यं ॥ उकारानुबंधविशिष्टस्येह ग्रहणमित्यत्रार्थे तात्पर्यं विधानं लाघवात् ॥ नत्वसिद्धा
भावेपि गौरवात् ॥ नचार्थवत्परिभाषया रामोत्रेत्यत्रैव स्यान्नतु पयोत्रेत्यादाविति वाच्यं ॥ रुत्वविधानादेव तदनुपस्थि
तिज्ञापनात् ॥ इकोगुणवृद्धीति निर्देशाच्च ॥ नचैवमतोरोरित्यत्र हचे शित्फत्वं न स्यात् ॥ आश्रयपरगात्स्छान्पेरोसिद्धेत्वेपि
रामोहसतीत्यादौ कृतार्थत्वेन निमित्तभूतहशंशेऽसिद्धत्वस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यं ॥ अनुकरणस्यासिद्धत्वात् ॥ प्रकृतिव
दनुकरणमित्यस्यात्वात् इति दिक् ॥ प्रथमयोः पूर्वः ॥ अत्र प्रथमयोर्वचनयोरिति नार्थः ॥ द्वि + भावा + वचनस्याहाभावात् ॥ अ +

१६

६०

नित्यं चीत्यनुवृत्त्या ऽ नाघोरे वैतत्सूत्रप्रवृत्तेः॥ न च शिवोऽर्च्य इत्यत्रोत्वे कृते जादिकं वचनद्वयमस्येवेति वाच्यं॥ नादिच्यातिनिषे
धात्॥ इकारांतादि स्थले सोरजरूपत्वाभावात्॥ न चैवमथोजसोरेवग्रहणमस्त्विति वाच्यं॥ प्रथमत्वव्याघातापत्तेः॥ किंचै
वमोजसोरित्येव लाघवाद्रूपात्॥ जस्सासाहचर्यात्प्रथमा द्विवचनमेव ग्राहिष्यति॥ अतः प्रथमयोरित्यस्याघविलक्ति द्वपेत्व
क्षाराणा॥ तिस्मात्तद्ध्व सोनः पुंसीत्यत्राव्यवहितत्र एवैस वाणीपरामर्शीकतच्छब्दोपादानान्नेत्यभिप्रेत्याह॥ प्रथमाद्वितीयमो
रिति॥ अचीति॥ इकोपराचीत्यतस्मादनुवृत्तेः॥ भोसगो॥ असंधिः सौत्र इति॥ पगोअघाशब्दयोरोकारस्याकारस्य च प्राप्ते य
वीरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः॥ ओकारांतानां भोशब्दादीनामकारस्य चानुकरणमाश्रित्येत उक्तं॥ पद्धातु भोर स गोर अघोर
इतिरेफांतानेवानुकृत्यपत्वलोपौ क्रियेते तदा ऽ संधिः न्याय एव॥ किं तु अलोत्यपरिभाषयोसोशब्दादीनामंत्यस्य यः स्या
द एवं स्परोः श्रपः स्यादिति वाक्यभेदो भवति॥ भोभगोअघोइत्यत्र षष्ठ्याः सौत्रत्वात् लुक् च वक्तव्य इत्यपरं गौरवमत उ
हंतानुकरणपक्ष एव समीचीनः॥ च न विभोरिदं षु प्रभागोपिस्य सुप्रभगोरिदं र घोरिदमित्यत्रातिप्रसंगो न यकस्यादंता
नुकरणोपि तुल्यत्वादिति वाच्यं॥ प्रतिपदोक्तानामोदंतानामनुकृतत्वात्॥ न चैनं लाक्षणिकत्वाविशेषादित्तोषामवत्तभा
वदघरतामोभावस्येति वार्त्तिकव्युत्पादितानां सूत्रे ग्रहणं स्यात् किंतु निपातानामेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यं॥ व्युत्यतिपक्षे निपा राम

६०

१६

तानामपि प्रतिपदोक्तत्वाभावात्॥ तर्हि वार्त्तिकोक्तानामेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यं॥ वार्त्तिकोक्तानां निपातानां च प्रतिपदो
क्तत्वाविशेषादुभयेषामपि सूत्रे ग्रहणाभ्युपगमात्॥ विशेषलक्षणाबोधितत्वं हि प्रतिपदोक्तत्वमेषामप्यस्ति॥ सामान्यलक्षणा
बोधितत्वं लाक्षणिकत्वं तच्च विभोरित्यादीनामस्तीति तेषां ग्रहणं निपातानामपि चादिषु विशिष्यैव साधकत्वेन बोधितत्वात्प्रतिप
दोक्तत्वमक्षतमेव॥ यत्तु सातरांतं वानुकृत्येत्याद्युक्तं युक्तं चैतद्धि सादिनांतरेव पक्षद्वयं समर्थितं कैश्चित्॥ तच्चिंत्य॥ आद्ये वार्त्ति
कोक्तानामग्रहणप्रसंगात्॥ न चेष्टापत्तिः॥ उत्तरग्रंथविरोधात्॥ द्वितीये वार्त्तिकोक्तानामग्रहणापत्तेः॥ तेषामरांतत्वस्य प्रतिपदो
क्तत्वात्॥ नन्विहाश ग्रहणं व्यर्थं॥ न च खरि पत्वस्याप्रवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यं॥ तस्यासिद्धत्वाद्विसर्गरोऽव भाव्यमित्याशयेन पृच्छ
ति॥ अशि किंति॥ अस्तु विसर्गस्तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वे खरि परतो पि इवीरमित्याशयेन प्रत्युदाहरति॥ देवोः संतीति
॥ ननु रोरित्युकारानुवंधत्वाद्रेफमात्रे विसर्गस्य स्थानितया च कथमत्र स्थानिवद्भावो भवेत्॥ अनल्विधाविति निषेधादित्याश
क्याह॥ न द्यपमिति॥ रेफमात्रस्यारुत्वे विरोधः सुपीत्यतोनुवर्त्तमानस्य रोरिति समुदायस्यातथात्वादित्याशयेन समाधत्ते॥
रोरितीति॥ यथा ग्रहीहित्यत्र यहो लिटीतीटो दीर्घत्वे कृते तस्य स्थानिवद्भावादिट ईटीतीटः परत्वमादायसिज्लोपो भवतीत
थेहापीति भावः॥ अत एव तस्थानिवत्सूत्रे विशिष्टं हेयोऽनल्माश्रयत इदं नामेत्युक्तं साप्यकृता॥ ननु रोरीत्यत्र उ इत्यस्य खरव

५७

६१ सानपोरित्यत्रानुवृत्त्यर्थंकृतस्वरितप्रतिज्ञस्यैवेहाप्यनुवृत्तिरस्तु मास्तु रोरित्यनुवृत्तेरावश्यकत्वात्॥ हलि सर्वेषामित्येत
द्वर्थं च तत्रैव स्फुटीकरिष्याम इति॥ निपाता इति॥ चादिराकृतिगणत्वादिति शेषः॥ एवं च निपातैरेवेष्टसिद्धौ विभाषा भव
द्विति नारंभसार्थ्यं॥ अन्यथा वार्त्तिकोक्तानामेवांगीकारे भोहरे इत्यादिसिद्धावपि भोहरिह रो भो विहद्धे रसो गं गे इत्यादौ
पुल्लिंगवद्विवचनयोः स्त्रीनपुंसकयोश्च रूपोसिद्धि प्रसंगः॥ संबुद्धौ परत एव वार्त्तिके नौत्वरूलयोर्विधानादिति वृत्तिकारा
भिप्रायेणेत्थं मूले उपनिबद्धं॥ वस्तुतस्तु उभयेषां ग्रहणमित्युक्तमेव॥ निपातेन सोः शब्देनैव भोहरिह रावित्यादि सि
द्धमिष्टं॥ नन्वेवमपि वार्त्तिकं व्यर्थं निपातैरेवेष्टसिद्धेरिति चेन्न॥ भोभवन्निह भवन्नु इतिवत् भोभोः हे सोरिति प्रयोगसिद्ध
येतदावश्यकत्वात्॥ अन्यथा स्युः पाट्प्याडंगाहे हे सोः इत्यमरोक्तानां संबोधनार्थकानां सह प्रयोगो न स्यादिति दिक्॥ स्युः
पाडित्यमरप्रयोगात्त्वपमपत्रतथैव लेखनाद्वेडुउपधस्येत्यत्र त्वमनोरमाग्रंथोः सुहृद्वेवेति ध्येयं॥ व्योर्लघु॥ वकार
यकारयोरिति॥ भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यपि संबंधनीयं॥ लघुप्रयत्नशब्दं व्याचष्टे॥ लघूच्चारणाविति॥ सूत्रे प्रत्येका
भिप्रायेणैकवचनं तत्स्वशब्दांतरेणाविवृणोति॥ यस्योच्चारण इति॥ ओतोलघुप्रयत्नविधानवैयर्थ्यप्रसंगादलघु
प्रयत्नस्यैवायं लोप इत्याह॥ अलघ्वित्यादि॥ सच यकारस्यैव न तु वकारस्यासंभवादित्याह॥ यकारेति॥ व्योरितिसमास राम

६१

५७

निर्दिष्टेप्येकदेशस्यैवस्वरितत्वं प्रतिज्ञायत इति भावः॥ स्यादेतत्॥ गांवातीति गोवास्तमाचक्षाणो गोवुगोवत्रेत्यत्र
वकारो यितादृशः संभवस्यैवेति कथमसंभव इति चेन्न॥ भोभगोअघोइत्यनुवर्त्य तत्पूर्वस्य लोपविधानांगीकारात्॥ नहि
तत्पूर्वको वकारः संभवति॥ न चैवमोतः इति व्यर्थमिति वाच्यं॥ अपूर्वस्येत्येतन्निवृत्त्यर्थत्वेन तदावश्यकत्वात्॥ एवं च पदांते
किंतोयमिति मूलमसंगतमेव॥ उत्तरत्र हलि सर्वेषामित्यत्र तेषामनुवृत्तिमंगीकृत्येह सूत्रे तदनंगीकारस्य निर्मूलत्वात्॥ वृत्तौ
तु तादृक्प्रत्युदाहरणाभावाच्च॥ लोपः शाकल्यस्येत्यनेनैव गतार्थत्वमाशंक्याह॥ नित्यमिति॥ उञि च॥ इह भोभगोइति
नानुवर्त्तते॥ किंत्वेवं स्यैवेत्याशयेनाह॥ अवर्णाद्यवर्णयोरिति॥ इहावर्णपूर्वयोर्व्योः संभवादुक्तपदमनुवर्त्तत इत्याह॥
यवयोरिति॥ वकारोदाहरणांतु वृक्षवृक्षसउरुकाप्रिरिति॥ वेञ इति॥ वेञ् तंतुसंताने॥ संप्रसारणा इति॥ वचिस्वपिय
जादीनां कितीत्यनेन॥ उत्तरार्थमिति॥ उ मोङ्ङ्स्वादर्वीत्यतदर्थं॥ तत्र हि हरिंडिनाशाकरिनेत्यत्रातिव्याप्तिवारणाया

१८

६२

ज्ञादेोपदइतिव्याख्येयं॥ नचतत्पदइत्यनुवृत्तिमंतरेणासंभवतीत्याकरः॥ वस्तुतस्तु ह्रस्वात्परोयोङम्तदंतं
यत्पदमितिव्याख्यानेपूर्वोक्तातिप्रसंगाभावात्पदग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था॥ एवंतर्हिहलिसर्वेषामित्यत्रैवप्रयोजनंद्र
ष्टव्यं॥ तत्रहिपदस्येत्यनुवृत्तावपिपदइत्यस्याप्यनुवृत्तिरवश्यमुपेया॥ अन्यथावृक्षयतेर्विंच्यवःपरस्मिन्निति
टिलोपस्यास्थानिवद्भावाद्वलिलोपाभावेवृक्षविति रूपेततोभ्यामादौवृक्षवृक्षिःवृक्षवूरेशाइत्यत्रहलिसर्वेषा
मित्यनेननित्योलोपःस्यात्॥ नचतस्मिन्कर्तव्येटिलोपस्यस्थानिवत्त्वंशंक्यं॥ पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात्॥ पदइत्य
नुवृत्तौतुहलादौपदइतिव्याख्यानान्नकश्चिद्दोषइति॥ ननुवेञः क्विपिसंप्रसारणेसंप्रसारणाच्चेतिपूर्व
रूपेतुकिंचसतिउइतिरूपं॥ नचषत्वतुकोरसिद्धइतिपूर्वरूपस्यासिद्धत्वान्तुक्नस्यादितिवाच्यं॥
पदांतपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धइतिराद्धांतात्॥ अधीत्येतियथा॥ तथावतंत्रपुदित्यत्रपदसंज्ञकस्याप्यु

राम

६२

१८

ज्ञःसत्वादिहार्थमपिपदग्रहणमस्तु॥ प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्यतएवनप्रवर्त्ततइतिसल्लोक्त
मसंगतमितिचेत्सत्यं॥ भाष्यकारेणैवोत्तरार्थत्वस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनतंत्रपुदित्यत्रापिलोपोने
ष्यतइत्येवकल्पयितुंशक्तमि॥ तिदिक॥ हलिसर्वेषां॥ यकारस्येति॥ पदांतस्येत्यर्थः॥ नवोरस्य
नेहानुवर्त्तते॥ भोभगोअघोपूर्वस्यासंभवात्॥ वृक्षवृकरोतीत्यादावपूर्वस्यापिसंभवेभोभगो
इत्यतोशीत्यनुवर्त्यशाहलोविशेषणात्तल्लोपाप्रसंगः॥ नचैवंहलीतिव्यर्थं॥ देवाइहदेवापि
हेत्यादौनित्यलोपाभावापत्तात्॥ मोनुस्वारइत्येतदर्थतयातदावश्यकत्वाच्च॥ नन्वेवमपि

१२

६२ वृक्षवृहसतीत्यत्रलोपः कुतोनेतिचेत् अनभिधानात्॥ एतच्चहरदत्तानुरोधेनोक्तं ॥व
स्तुतस्तुवकारोप्यत्रानुवर्त्तते॥ नचैवंवृक्षवृहसतीत्यत्रातिप्रसंगः॥ इष्टापत्तेः॥ अ
नभिधानाच्चपरोमानाभावात्॥ अशिहलीतिव्याख्यापक्षेवृक्षवकरोतीत्यत्रातिप्रसंगोनेति
वक्ताभाष्यकृतासहविरोधाच्च॥ तस्मादुकारोप्यनुवर्त्ततएवेतितत्वं॥ नचदेवानम्प्राइत्यादौ
लोपोव्योर्वलीतिसिद्धो किमनेनेतिवाच्यं॥ तंप्रतिपत्वस्यासिद्धत्वात्॥ देवापातीत्यत्रवल
परत्वासंभवेनप्रकृतसूत्रस्यैवावश्यकत्वाच्चेति॥ रोसुपि॥ रोरप॥ ॥ ॥ राम

६२

सिद्धान्तरत्नाकर

२६

```
[OrderDescription]
,CREATED=19.07.19 16:13
,TRANSFERRED=2019/07/19 at 16:31:31
,PAGES=53
,TYPE=STD
,NAME=S0001036
,Book Name=M-1985-SIDHDANTRATNAKAR
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
```

```
FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,
```